

Barugu

Yã Zĩ

Baaruu

History of Borgu in Bisã
compiled by Dr Ross McCallum Jones

Most of this booklet consists of quotations from historians whose books can be found in university libraries. The name of the book and its author, the date when it was written and the pages from which the quotation comes are given after the quotation. Full details of the books are given in the bibliography at the end.

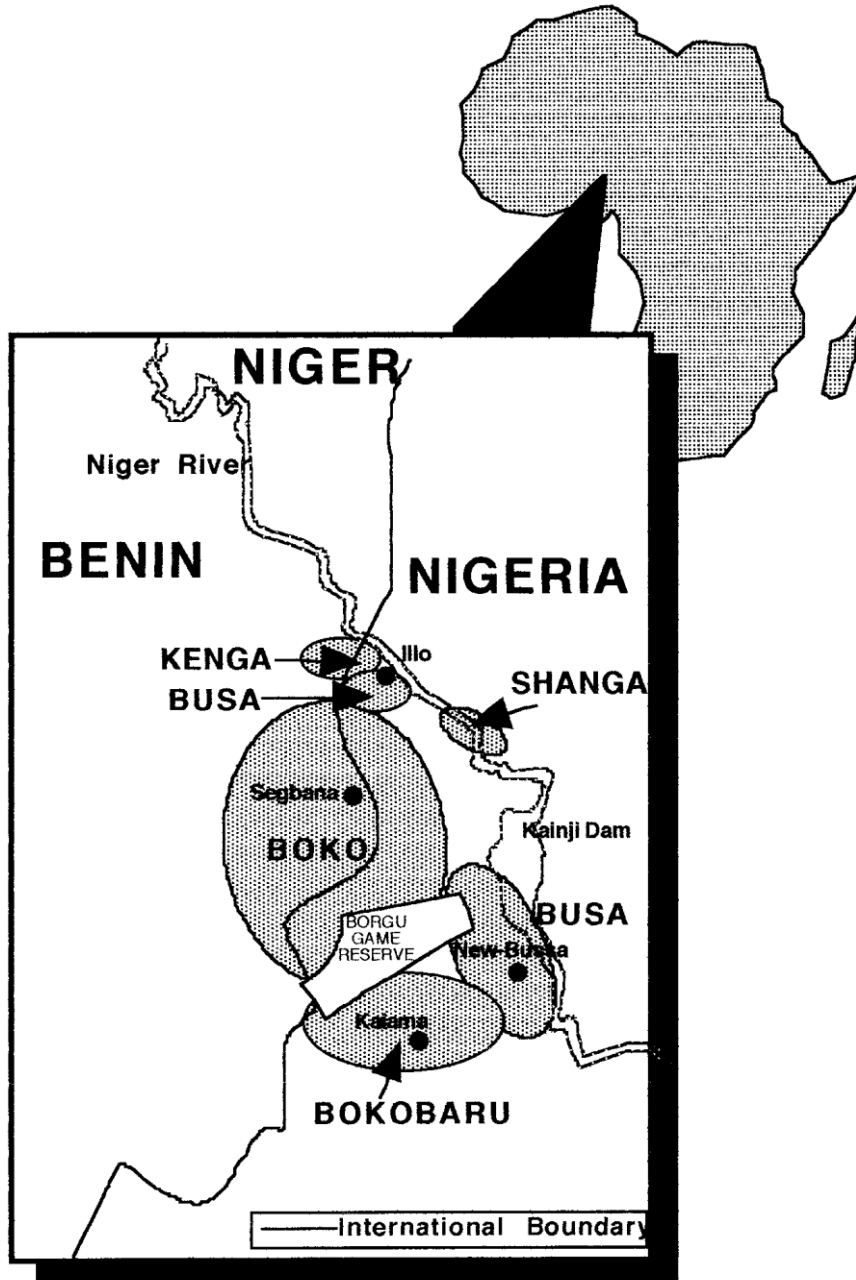
Barugu yã zĩ baaruu

ECWA/SIM

Nigeria

2005

Barugu yā zī baaruu

Takada dí yāno

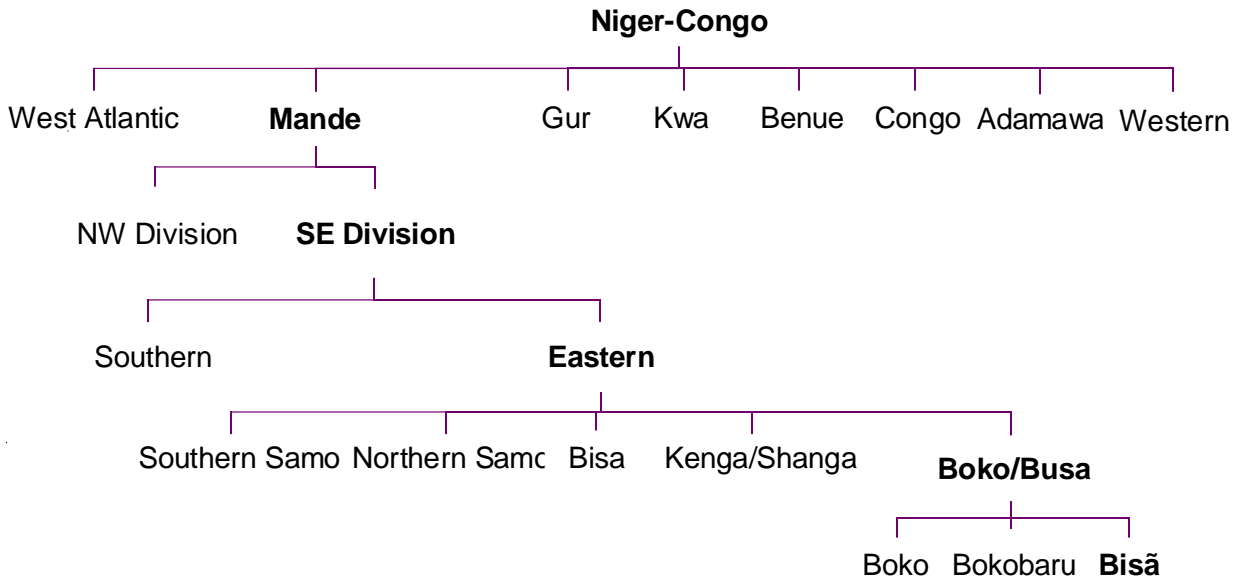
Barugu yā zī baaruu

	<u>Láwe</u>
Yāmin 1. Bisā yāboki	5
Yāmin 2. Kisira yā	8
Yāmin 3. Musulumi yā	15
1493 Sɔngai gbē zōkō Sɔni Ali sɪ Barugu kũ zīio	
1555-6 Sɔngainɔ Busa kakatenaa	
1820 Bisānɔ pena Fulani zīkarinɔaa	
Yāmin 4. Lagatanaa	18
Yāmin 5. Zīkana kũ b̀usu dakenɔ	20
1793 - Zīblena Yurunɔa zaa ɔyo	
1835 - S̀ero Kpera blena kũ zīio zaa Ilori	
1880 - Ǵebe zīnɔ	
Yāmin 6. Anasara sunaa	22
1805 Mango Paki blena zaa Busa	
1826 Clapperton suna	
1894 Kaama kũ Niki ḱinanɔ ɔdana takadan Lugaadi are	
1898 Ingilisi b̀usu kpaatena kũ Faransio	
Yāmin 7 Anasara sunaa	31
1902 Giisi anasaranɔ dana Kaamala kũ Busao	
1915 Bona Giii anasaranɔ kpe	
1920 Busa ḱina litena Musulumi ũ	
1924 Kyókpe káaku wēna zaa Kaama	
1939 Kyókpe káaku wēna zaa Busa	
1955 Kaama dona Busai	
Ḱinanɔ	35
Niki Ḱinanɔ	
Busa Ḱinanɔ	
Kaama Ḱinanɔ	
Gbere Ḱinanɔ	
Bibliography	39

Yāmin 1 — Bisā yā boki

Buriyā kũ ò bòkōbanɔ

Boko/Busa buriyānɔ bò Mande buriyānɔ gũmmɛ, zaa a ifāboki kpa gāi. Mande buriyānɔ sō à bò Sèbɛ-Kongo (Niger-Congo) zékparrɛ gũn. Kyókeri zōkōnɔ Mande buriyā pìnɔ asiri dō, akũ ò n̄ kpáatete zéazea. Zī pì kà ò sí yāpura ũ sà. Welmers pì Boko/Busa yā kú Sèbɛ-Kongo buriyānɔ té lán dí bà.

Gbēnɔ gbēnɔn dubu bakēndo taka (180,000) mé òdi Boko/Busa yā o. Gbē pìnɔ kú Bene b̄usu gugbānduru ifāboki kpa kũ Nanzeria ifālete kpao zaa Sèbɛ kũ Bēne b̄usuuo dagura.

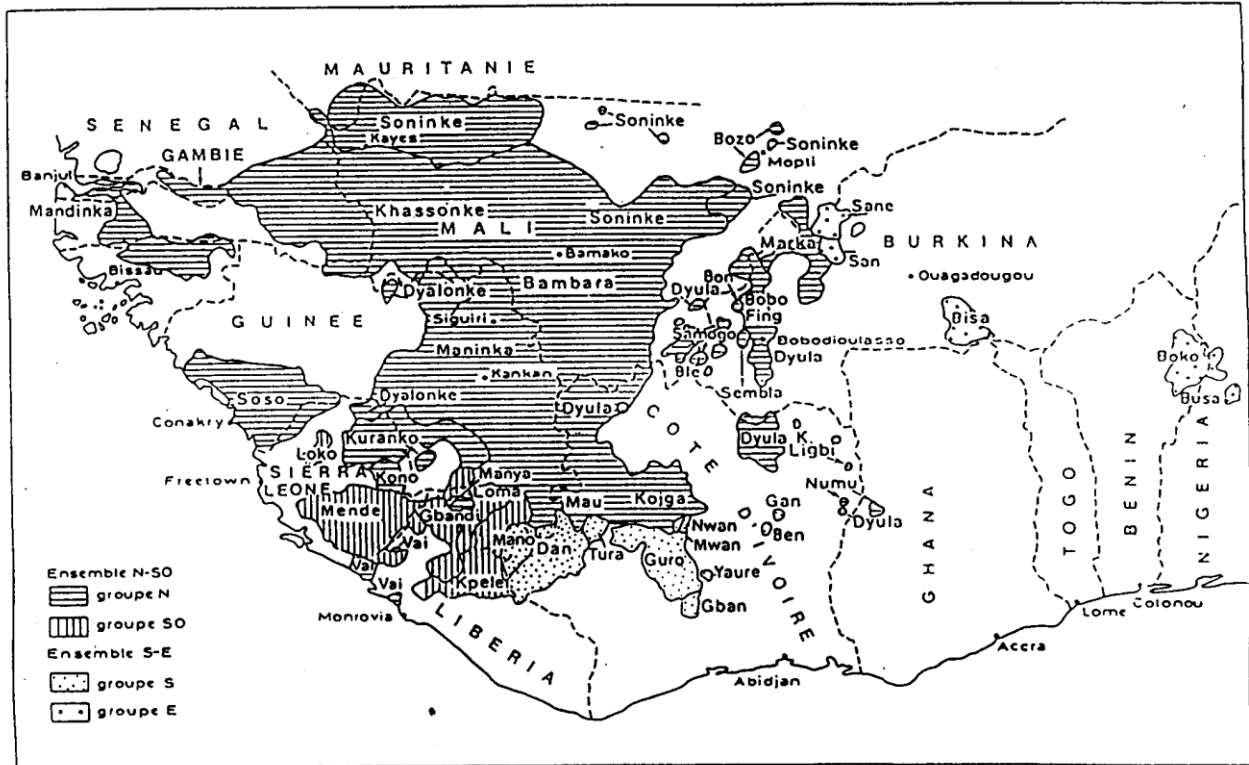
Ifālete gugbānduru kpa Mande buriyānɔn dí: Bambara, Bozo, Konɔ, Kpele, Kuranko, Ligbi, Loma, Loko, Mandekā, Mendi-Bandi, Samogo-Guā, Sembla, Soninke, Susu-Yalunka kũ Vaio. Ódi buriyā dínɔ o zaa Mali, Senegal, Guinea, Sierra Leone, Liberia, Ivory Coast.

Ifāboki gènɔmidɔki kpa Mande buriyānɔn dí kũ n̄ buriyā'ori dasinɔ léo:

Manɔ	375,000	Gini, Liberia
Dā/Gio	500,000	Kotivuaa, Liberia
Guro/Kweni	300,000	Kotivuaa
Tura	40,000	Kotivuaa
Mɔa	12,000	Kotivuaa
Wā	18,000	Kotivuaa
Tugā Somogo	105,000	Burukina Faso

Barugu yā zī baaruu

Bisa	400,000	Burukina Faso
Kyànga	10,000	Nanzeria
Boko/Busa	178,000	Nanzeria/Běne
Boko	100,000	Nanzeria/Běne
Bokobaru	36,000	Nanzeria (Kaama b̀usuu)
Bisā	36,000	Nanzeria (Busa b̀usuu)
Busa	6,000	Nanzeria (Ìlo b̀usuu)

Mande buriyānɔ kpàatenan dí, Boko/Busa kú ɔpla kpa.

Boko/Busa yā'orinɔ de kɔ́ danenɔ ũ kú Mande gāi yā'ori kú ò kú Barugu ifālete gugbānduru kpanɔ. Ó kú Barugu gūn à de wè̀ dubu dola.

“Ahmed Rabat yāzī'ori kú à b̀ò Timbukutu kè a takadan à pì: Barugu kú à kú Kukia gè̀nɔmidɔki kpa bi Mali ḱinanɔ b̀usu kpadome zaa 1260 ari 1564, bee kú òdi iko kea sānsānlo. Á kú a zéa ò pi gbē kú òten kí ble Barugunɔ dì Mande yā kú òdi pi Boko o, akūs̄ òdi kí ble Mali b̀usu z̄k̄k̄ kpadoa ḡɔɔ kú Mali ḱina yā ɔ tà ifāboki kpa ari Katsina kakarana kú Baruguo.” (Yā pì kú takada díḱina gūn:)

Stewart, The role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan p. 289-290

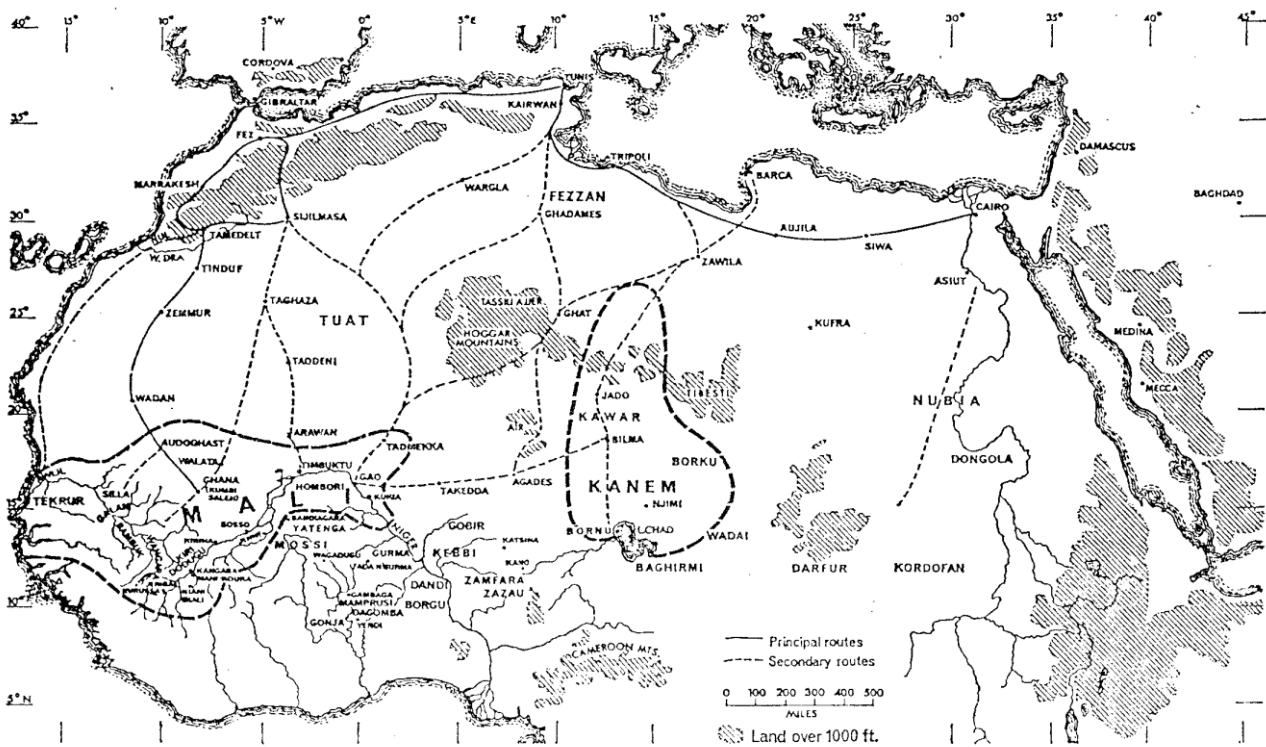
Barugu yā zī baaruu

Mali kibusu bi Mande buriyā'orinɔ̀ būsuumē kū à nàa zaa Ali Bakiri (Al Bakri) ɔ̀ɔ̀ zaa wè 1028 gena 1094 dagura. ɔ̀ɔ̀ kùà ò pì Mali kína bi Musulumimē. Ali Diisu (Al Idris) ɔ̀ɔ̀ zaa wè 1100 gena 1166 dagura Mali wēte dekala kū lakutu zōkōɔ̀oro. Ama wè basɔ̀oro gbera kū Mandingo nēgōgbē kū òdi pi Sundiata Keita kí blè, akū à Gaana blè kū zīio, Mali wēte kàra manamana ɔ̀ɔ̀ kùà, akūsō à tó bò. Mali gbē pìnɔ̀ Sɔ̀ngai būsuu blè kū zīio gugbānturu kpa kū Dagomba kū à kú gènmidoki kpao, ama ò fùà ò Barugu, Guruma kū Mōsi būsunɔ̀ ble kū zīio. Yā kū Ali Bakir ò zaa 1068 kè yāpura à pì: Gbē kū ò kú būsú dínɔ̀ gūnnɔ̀ gbē kū ò gèényīnɔ̀ dède n pínki. (Musuluminɔ̀n àten on gwe.)

Kū Sundiata gà wè 1250 taka, gbē kū à gēne ble Mansa tó sè. Kína gbēnɔ̀n sɔ̀raakōnɔ̀ kpata blè, ari ò gèe ò kà gbē kū à tó bò manamana, à tón Mansa Musa (1307-1332). ɔ̀ɔ̀ kū Mansa Musa gà wè 1332 gūn, a būsuu kà zaa Tekurunɔ̀ būsun ifālete kpa ari Zabaramanɔ̀ būsun, Sèbe ifāboki kpa, Gambarinɔ̀ būsú léa.

Wè 1000 gena 1100 dagura buri fiti kenɔ̀ kú Mōsi būsun zaa Burukina Faso. Guru buriyānɔ̀n n daside di o, bee kū Mande buriyānɔ̀n n gbēkenɔ̀ di o. Beriberi kū ò bò Chadi būsú kpanɔ̀ bòte kū Zamfarao ò gèényī kū zīio ò n būsunɔ̀ sīmma. Yāzī'orinɔ̀ sì kū gbēnɔ̀ fùte le zaa gikena, landō Zagawa gena Kukia kū à kú Sèbe léa bà, kū dɔ̀ Kisira gbēnɔ̀ gena Baruguo. Nibɔ̀ pìnɔ̀ di nɔ̀nɔ̀ sé Mande burinɔ̀ té, zaakū Mande burinɔ̀ wé wēna de Guru burinɔ̀la, akū ò Mande buriyānɔ̀ dāda kū n donyīkenao.

Hogben, Introduction to the History of the Islamic States of Northern Nigeria pp 32

THE EMPIRE OF MALI AND THE RIVAL KINGDOM OF KANEM ABOUT 1350
The caravan routes shown are those used from the eleventh to thirteenth centuries, the continuous lines representing more commonly used routes.

Barugu yã zĩ baaruu

Mali kína b̀usu kũ Kanemu kína b̀usuuo 1350 taka

“Barugu futeokarayã pì n̄ dizinɔme s̄de kũ ò b̀ò ifãboki gugbãnduru kpanɔ ũ. Ó s̀ù gb̄nɔi, akũ ò Barugu kàte. Zaa gugbãnduru kpa ò ḡnake ò k̄ ò d̄ kũ k̄iblenayãno, kũ adi k̄ sé kũ tãna gbagbana z̄kpare kũ gb̄ kũ ò n̄ l̄nɔ d̄i keoro, zaakũ z̄ite gbàgbari iko b̀ò tãna donyĩyã kũ futeokarayão ḡn. Kũ gb̄ kũ ò ḡeńyĩ p̄nɔ k̄iblena kũ n̄ z̄ikanaao de gb̄ kũ ò n̄ lé p̄nɔ p̄la yãi, ò gbãna m̀n̄ne, ama kũ ò dasiro, ò gb̄ kũ ò n̄ lé p̄nɔ yã d̄ada.”

Levtzion, Muslims and chiefs in West Africa

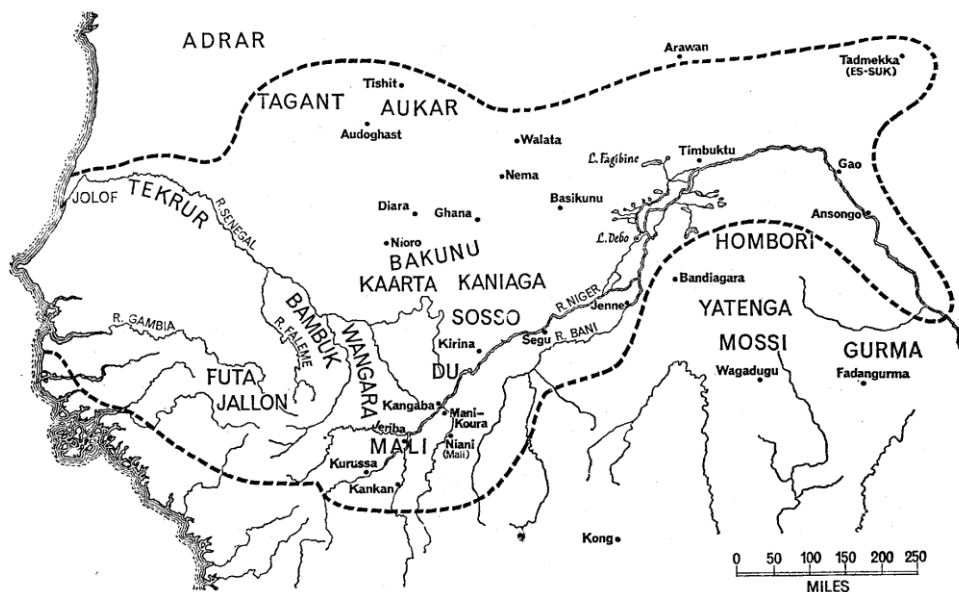

M̀si b̀usu n̄a z̄k̄kũnaa zaa 1289. Zaa w̄e p̄i ḡn b̀usu m̀n̄ siik̄ d̄nɔ kú zaa S̄be gukotinan ifãboki kpa.

- S̄ngai b̀usu kũ Mande b̀usu kú a ifãlete kpa
- Barugu b̀usu kũ à kú S̄be sare S̄ngai b̀usu ḡnɔmid̄ki kpa
- Guruma b̀usu kũ à kú Barugu b̀usu ifãlete kpa ari gena Dagomba b̀usun
- Gambaka b̀usu kũ à kú Gaana b̀usu gugbãnduru kpa

Lákũ futeokarayã de n̄a, b̀usu kũ à gbãna deńla p̄nki b̀usu m̀n̄ siik̄ d̄nɔ t̄me Barugu ũ.

Frobenius, The Voice of Africa

THE MALI EMPIRE AT THE HEIGHT OF ITS POWER IN THE FOURTEENTH CENTURY

Mali kína Mansa Musa b̀usu z̄k̄ lé

Yāmin 2 — Kisira yā

Sɔngai gbē kū òdi pi Kakau ò landō wè 600 taka bà, kū gbēno Sudā pàra dasi bona zaa ifāboki kpa gena ifālete kpa, kū òdi pi Kisiranō futena. Ó pì Kisira pìno bi Pesia gbē kū ò zīi kà kū Romudenome (Byzantines), akū ò pèṃma gena ifālete kpa, ò bôte kū Kyadi sèβεεο ò gè Nanzeria busun.

Yāzī'ori daside wèi kū gbēno bôte ò sù zaa wè 700-800 dagura. Paama (Palmer) Kisira boki gbèe sè zaa Daafuru (Darfur) gena Kpi Mìgbarasua (Bald Mountain) gugbānduru kpa, bōtena Adamawa gena Bisama kū buri kū ò bōkōano busun ari Muri. Akū ò kō kpàate, gbēkeno tà Zaria, gbēkeno sō ò tà Wukari, gbēkeno vùte Gwana, gbēkeno tà are ifālete kpa ò Wawa kàte kū Bakuo.

Kisira tó de à bo Pesia kína zī tóde ke tó gūmme. Sasanidi kína gbēnon pla kú wè 500 gena 700 dagura, mókōnome òdi piñne Kosorau (Khosrau), kū Laarubu yāo sō Kisira (Kisra). Ó kína pìno dō Laarubu būsu gu sīnda pínkia. Kosorau aruzeke sète à kākara dasidasi, akū à gè tóde ũ Iran gīayā gūn. Adi yāi Kisira tó gè kínake tóbōna ũ ke kínakennamana, akū gbēkeno sī kū tó pìi kākara kū gbē kū ò fùte ò bō zaa ifāboki kpano. Pesia-Laarubu yāno gè Sudā futeokarayāno gūn gènomidōki kpa kū a ifālete kpao, bee se de Musulumi yā kpé à da gu pìnoḷa. Yā pì mōwere kū anigō Kisira yā gīnake à bikū Saharala gena gu kū à gōñne gara ũ, adi ke gbēno fùte ò sù bona ifāboki kpanlo.

Barugun ò Kisira yā garadanaa màn bōkōtena de gu kparanoḷa. Gwen dō ò Kisira yā kākara kū kpatakatenā yāo. Barugu būsu lé kà ari Sɔngai busun, ama à kō sī ògō dō kū oni fō ò Barugu ble kū zīio zikiro. Burino gèenyī dasi, ama òdi ze ò gí goro sīnda pínki. Se kū Lugaadi sù à lédokōno kè kūnwo 1894, goro birean Barugu wèi kū bàai gbē su à iko keṃma. Kū Musulumi kína Asikia (Askia) kí blè zaa 1512 ari 1517, Sɔngaino Gambari būsu blè kū zīio pínki, bee kū ò fù Barugu būsu pāsīa.

Gbēkeno pì yā kú Kisira dagura kū Mamaduo. Matthews (1950) mōwere kū àten da yā karaname bona gbē kū ò Kisira garadana yā túbi blèno gāi. Lán Musulumi yā dà gula nà akūsō à bèere vī, ò ye ò Mamadu tó naa, bee tānagbagbarino té Sudā ifālete kpa. Meek (1925) takadadōri ke pì futeokarayā kū à kēna ditena pì kenō bi yāpurame, òdi yā zī o sūsu, ama yā pì kenō bōkōtena náani vīro. Musulumi kū àdi fō à laasun lé akūsō à takadakēna dō pínki ni fō à yā zī gara da kyókerisaridenone.

Barugu yā zī baaruu

Ó pì Kisira bi ɔn bede keme zaa Maka kesõ Laarubu bùsu gukea. Á gí Mamadu yā kũ à ye à ditei, à gí li Musulumi ũi. Kũ à è annabi Mamadu zìkarinɔ ye ò a ble kũ zìio, à bàa lè kũ a gbẽnɔ à tà bára sira bùsun (Africa) bona Sahara gbárannan ari à gèè à kào Sèbea. Akũ Sèbe yàasaa kàra daboyā ũ de Musulumi kũ òdi peteinɔ sún fĩ ò bikũro yāi. Yā gũn ò pì gbẽ pìnɔ bi Baribarinɔme (Berber) bona zaa Africa gugbānduru kpa.

Gu kũ Kisira yā kun kenɔ ò pì Kisira bi nibɔɔme, gukenɔ sõ ò pì àkũ ke a burinɔ mé ò kpata kàte. Ó Kisira póÆkenɔ è wēte kenɔa, ò pì à bò à kínaa, akũ ò dite kíkedonyĩ póÆenɔ ũ. Gu kũ ò Kisira póÆenɔ èn pínki ò sè sèeda ũ n dizinɔ bò zaa ifāboki kpame, kesõ n pó dokɔnɔ kũ ifāboki kpadenɔ. Gbēkenɔ pì Kisiranɔ vùte ò gí kè Bɔrɔnɔ lán wè wàa do taka bà. Gwe dɔ ò bàa sì, kũ Bɔrɔnɔdenɔ li Musulumino ũ yāi, ò bò ò sù Barugu.

Yāzĩ'orinɔ wè n pínki kũ Kisira ìbanɔ Sèbe bikũ zaa Ilo, akũ Sèbe yàasaa kàra gèngɔnɔ daboyā ũ, gwen Musulumino petenańyĩ zèn. Ó kàkara kũ Mande buri kũ ò lè gwenɔ, ò kpata kàte zéazea, kũ à de buri kũ ò likañyĩnɔ póÆela. Gbē kũ ò sù dufu pìnɔ gè kíblerinɔ ũ, kína kũ ò de dikirinɔ ũ, adi ke kína kũ ò de sa'orinɔ ũro, kũ n buri bò dodo yāi. Ákũ mé à tò òten mì nate {mianɔne zõkõ ari gbāra. Mókõnɔ ò wètekatena yā gègè kũ zìkana yāo akũsõ ò kõ dè kũ Luda mèn do donyĩo kũ ṭẓyāo gu kũ ò bòn yāi. Mande buri kũ ò n lé pìnɔ mé ò zíte vĩ kũ ṭanagbagbana yāo. Ari tera bùsude pìnɔ lé gõ kú Kisira kíkana yān kũ kí vīna yāo kũ kpata yāo. Bùsu don'aredenɔ mède tón Baa Karabande.

Gbēke Kisira ga ke a kuraina dõro, gbēkenɔ pì à gà zaa Kokome. Bee dera à yāze kpàte à dite a ìbanɔne, akũ ò fākõa, a né gbēnɔn aakõnɔ mé ò Busa kũ Nìkio kũ Ìloo kàte. Gbē kũ ò kí blè gu pìnɔanɔ pì Kisira burinɔme n ũ.

Yā zĩ ke pì ò ye ò Kisira lite Musulumi ũ, akũ ò è adi bɔteiro. A mana nna, zaakũ àdi futeokarayā kũ ò kũna ari gbāra bɔkõte. Arufaanna kũ annabi Mamadu n zĩnɔ tò Kisira kùte à are pète gèen pla, akũ à yā pìi mìi dè à gè ɔn, akũ à dì sōa à bò kũ gbānao. Á pì ò zìbata lé, akũ à sári kũna a ɔĩ à pì áni we à are pète gèen pla wè do gũn, ani de abirelaro. Kũ arufanna pìnɔ èra gu kũ ò bòn, akũ annabi pìi zè kũ a litena kpado pìio kũ tilasio. Wè kũ wèeo akũ òdi a kena sísi. Tó Sala dikpe mɔ bò, Busa kína dì bo kũ a bedenɔ kũ a ìbanɔ, akũ àdi are pète gèen pla keke ũ kũ tilasio, akũ àdi dì sōa kũ sario na a ɔĩ, àdi wiki lé gɔrɔ kũ òten zìbata lé annabi léwetena ũ.

Kíne kũ ò kun Kisira burinɔ ũ fākõa Barugu bùsuu gũn, ò kí blè Baribanɔa kũ dɔ Busanɔ. Kína

Barugu yā zī baaruu

pìnɔ kú Busa, Nìki, Ilo, Wawa kú Kaamao. Kína kparanɔ kí blè Dahome zaa Kandi, Gbemberèkè, Kparaku kú Zuguo. Ní tó bò ní sǎnɔ yāi kú dɔ zìkanaao kú tofekanaao. Odi ní ble kú zìio zikiro.

Kisira yā kú Busadenɔ zèo kú Malam Yakubu Daudu Babanna kpàa

Gbē kú à de Bisānɔ dizi káaku ũ, àkúme Kisira ũ, kína kú à bò ifāboki kpa. Gbē daside ten da à bò zaa Saudi Arabiame. Á bò wēte kú a bedenɔ kú a gbēnnanɔ kú a burinɔ pínki, kú à gí té yākpate kú annabi Mamadu ditenɔii.

A vutena Bɔrɔnɔ gbera, àpi kú a gbēnɔ bò kú táo ari ò kà Sèbe léa, kú òdi pi Kora ke Kwara. Gɔrɔ kúà Sèbe bi swa yàasanlo. Kisira mé à yàasaa kàra lákú à kun nà tera de à kpá a pemmarinɔ òsun péa doro. Kú Sèbe ní dākpā ò bò aafia yāi, akú ò vùte Sèbe pì léa.

Kú Kisira gà, à né gbēnɔn aakɔnɔ tò, Woru, Sabi kú Biɔo. Woru ní de gēne blè à kè kína ũ. Zī kú à kè káakume Ilo katena ũ, akú à a dākūna Biɔ tò gwe gbē zōkō ũ. Adi gbera à are kài, akú à kè a dākūna doa. Gbē kpede tà gènmidɔki ifālete kpa. Ákākaki tà gènmidɔki ifāboki kpa. Kú Woru kùre à gí kè, à vùte Busa. Busa bi yā kú òdi pi "ma busame". Gu kú à zèn, à Busa wēte kàte. A kurenaa gūn Kisira té kú Musulumi takadadōrinɔ, kú òdi pi "malam". Ní mīde tón 'Bamarubere'. A burinɔ doke, Malam Toga mé à Wawa kàte. Len ò kpatableki mèn aakɔnɔ kàte le.

Yākenɔ bò zaa Busa ò pi Kisira mé à Busa wēte kàte a zīda. Gbēkenɔ pì Kisira bi bárapurame, kú à kō sè kú a Laarubu ke Baribari keo.

Kisira yā kú Kaamadeno zèo kú Mamadu Waziri kpàa

Kisira bò a busun kú a gbēnɔ de ò bàa lé annabi Mamadu pɔfēne, kú ò gí téii. Ó tà gènmidɔki kpa súsu. Kú ò kà Bɔrɔnɔ, ò vùte gwe fíti. Kú à kè sàa, à kú ò era o bo kú táo. Ó tà ifālete kpa, òten gu wete kú oni vuten. Kpekpe ò kà Sèbe léa, swa zōkō kú àdi sí bikūro se kú gó'iteo. Kisira daboyā kè, à ní sura bà à tò í pìi kpàatekōre, ò lè ò gēte. Gbē kú òten péteńyínɔn ye ò dónyī, ama í dàńla ò gāga. (Yā pìi bōkōba kú Musa Isira Tēra zōkōrenaao!)

Kisira vùte Busa kú a gbēnɔ. Kú à gà, à né ke kú káao kāniro. Ó tà sēnte kú à kú ifālete Nìki kpa. Á wórɔgɔke yāi ò à né gbē zōkō kè Nìki kína ũ. Kú Kisira kè sari, a ìbanɔ pèteńyī. Ó ní é, ama ò ye sunaairo. Akú ò ò zìrii pìnɔne ò dońne are ògō gé kú bōkōte kú à kunnɔ. Akú zònɔ gō Busa yāgōgōrinɔ ũ, Nìki gbēnɔ mé òdi yā diteńne.

Barugu yā zī baaruu

Kū à gɔɔ pla kè, akū Nìki kína gà gɔɔ kū a né gbě zōkōnɔ kú zā táta'okia. Ó gběnɔ zī ò ní sísi, ama odi ní le káakuro. Zaakū oni fɔ ò kpata tó lero, akū ò ní dākūna kà kína ũ zaa Nìki. Zíkea a v̄ni gběnɔn plaanɔ kū ò kú zānɔ mà kū ní de kè sari akūsɔ ò ní dākūna do kà kína ũ. Gbēdo ye à kpata sí kū gbānao, akū gbēdo pìne gunɔ kun dasi kū oni fɔ ò kí blen, à mana ò gé vute ò kí ble gu pāndea. Gbēdo gèè à vute Bueru, akū gbēdo gèè à Kaama kàte.

Barugu gběnɔ yā gwana nna de gbě kparanɔ kū ò vute Sèbe gbānɔla. Mókōnɔme tānagbagbari buri kū ò f̄ ò gí Musuluminɔne ò gēnyī kū z̄ionɔ ũ nído. Á gí kè Sokoto kū Gwandu Fulaninɔ ye ò gēnyī kū z̄io, ama odi f̄ro, ò sì kū ní annabi bàka kú kúnwo ò zī ká kū gbě bēne p̄nɔoro. Barugudenɔ dī pi oni fɔ ò ní ble kū z̄ioro, adi ke ní z̄ikana yāinlo, se ní donyīkena bona gbě kū a tón Kisira ḡai, Yuda (Jew) gbě kū à a zīda kpà andunia durunnano yāi.

Ódi gí vānivāni tó ò p̄inne tānagbagbarinɔ, dakenno yā nna s̄, zaakū òten da ò de Musuluminɔla zéno gūn dasi. Ó p̄i ní dizinɔ bò zaa Africa gūgbānduru kpame, gwen Musulumi z̄ikarinɔ p̄em̄man wè 700-800 gūn. Ó p̄i ò dokōnɔ kū B̄ɔɔnɔ. Ódi B̄ɔɔnɔ gběno sísi Baribari (Beriberi), Barugu gběno s̄ òdi ní sísi Bariba. Zaa gwen oni d̄ buri mèn pla p̄inɔ bi Beriberi (Berber) b̄usu gběnɔme, òsun p̄em̄ma ò tá gènm̄id̄ki kpa. Adi ke ò pinlo, Barugu kū B̄ɔɔnɔ ní kpatablena yā b̄k̄ote à vute mana ní b̄usunɔ gūn de ní b̄usu dakenɔla, ari b̄usu kparanɔ ḡo a taka nana o. Adi gbera ari gbāra ní pla ní p̄inki, Fulani dí iko keṣ̄maro.

Mockler-Ferryman, Up the Niger

Kína káaku kū Baribanɔ d̄ ní futeokarayā gūn tón Kisira. Á bò zaa ifāboki gūgbānduru kpa, àkū mé à kà kū Baribanɔ Barugu gūn. Zaa gɔɔ kū Baribanɔ gè Barugu gūn, ò ḡnake ò k̄ kpàate buri kū burio. Káaku Bokonɔ, gbě birenɔn kinenɔ ũ, mókōnɔme Kisira bedeno ũ. Akū buri aakōnɔ kun d̄o talakanɔ ũ, mókōnɔme Korarunɔ (Nanzeriadenɔ), Dafiarunɔ kes̄ Lafiarunɔ (Musuluminɔ) kū ò kú ifāboki kpa k̄ani kū Fulani kpata kū à kú Sokotoo, kū d̄o Makararunɔ ifālete kpa. Bokonɔ mé ò zé v̄i ò kámpe yī ní k̄ineke yāi. Buri kparanɔ utan òdi da ado. Ó kà ò vute Sèbe ɔplai, akū ò Busa kpata kàte wè 1200 taka.

Dunglas, The Bariba kingdom of Kouandé

“Busadenɔ p̄i ò bò Badaame (Badar) Maka sare. Ó ye ò gí annabi Mamadu karanaai, ama à kè p̄a. Kū Kisira gà z̄i p̄i gūn, akū a né fute à d̄o gběnɔne are, à tà Africa ifālete kpa. Kū ò kà Sèbe léa, akū ò vute Sèbe ɔplai, Busa ḡ ò ní wēt̄eda ũ. Ní daside are k̄ai, akū Busa kína d̄are zā kū a tón Sheru Nìki kpata kàte. Ìlo s̄o a dākūna Woru (kes̄ Agwasa) mé à kàte. B̄usu p̄inɔ d̄iḡo gba kp̄azā Busa gɔɔ kū gɔɔo.

Barugu yā zī baaruu

1000-1100 dagura yāke kè zaa Sudan, b̀usu k̀u ò k̀u Sèbe gukotinaanɔ. Ari suna gɔɔ k̀u Beriberi (Berber) k̀u ò b̀o gugbānduru kpa ò s̀unɔ bi Yesudenɔmɛ, ama k̀u Zenaganɔ k̀ina Tarasina gèè à s̀u, ak̀u gyihadi z̀i f̀ute.

Barugudenɔ d̀i uta ɔsaride da, k̀u a gb̀ana d̀i ze ǹi kosok̀u l̀en. Uta p̀i d̀igɔ parana zaa a waka kpe k̀u areo, de ò d̀o yā k̀u à ǹi dizinɔ lè gɔɔ k̀u ò Sèbe bik̀u káaku, ò ǹi utanɔ tò didik̀ɔa Sèbe léa. K̀u ò èra, ò è ò ǹi uta p̀inɔ p̀arapara k̀u s̀ario.”

Temple, Notes on the tribes provinces, emirates and states of Nigeria p. 74

Yā k̀u à k̀ena k̀u ò s̀i Ilo k̀ina k̀u à ìbanɔ k̀inaa p̀i Barugudenɔ k̀u gb̀e dasi k̀u ò b̀o Badaa (Badar) b̀usunɔ té zaa Maka sare, gɔɔ k̀u ǹi k̀ina Kisira ìbere kpà k̀u annabi Mamaduo. Oúten da ò t́aa ò ò p̀a Sudanla ari Asben, gwen ò k̀o kp̀aaten. Beddenɔ (Badr) v̀ute Bɔɔɔɔ, gb̀e kparanɔ t̀e Kisira burinɔ, ò are k̀ai ò s̀u if̀alete kpa, ǹi daside v̀ute Busa k̀u Iloo k̀u Ǹikio. Ǹi k̀inanɔ bi v̀ini k̀u d̀ak̀unanɔmɛ. Ǹi gb̀e p̀andenɔ, Yurunɔ, tà g̀enɔmidɔki kpa. Busa k̀iname ǹi v̀ini ũ, àdi gbanɔ sí gb̀e kparanɔ ɔ. (Ǹiki k̀iname gb̀enɔn aak̀o p̀inɔ d̀are zā ũ.) Tó ò k̀i blè, òdi k̀o k̀u kpatan.

Frobenius, The voice of Africa

De annabi Mamadu kpé à Maka blè k̀u z̀iio, Pesianɔ k̀ina k̀u òdi p̀i Kisira z̀i kà k̀u Annabinuhuo ke Romu k̀ina (the Hellenic Romans) k̀u à Misila s̀i. Kisira z̀i blè káaku, ama a gbera Annabinuhu k̀u à ɔ k̀akara k̀u Romu k̀inao mé à z̀i blè. Ak̀u Kisira bàa lè à tà Nili swa musu kpa ari à kà Nubia (Nupata) k̀ina b̀usun. Ak̀u Kisira p̀i k̀ina p̀ine: Mani f̀o mà era ma b̀usunlo, k̀u Romu k̀ina ni ma de yāi. Ǹi ma gba zé mà vute ǹi b̀usun. Ma z̀ikarinɔ v̀i k̀u z̀ika'utanɔ, óni z̀i k̀anne, tó ǹi we mà vute k̀unwo. Ak̀u Nubia k̀ina p̀ine: Mani g̀og̀o k̀u ma z̀inio g̀ia, ma z̀ini p̀ime Isa (Jesus) ũ. Ak̀u Nubia k̀ina yā ò k̀u a z̀ini p̀io, ak̀u z̀ini p̀ine: Ǹi tó Kisira tá if̀alete kpa à gé à b̀usunɔ ble k̀u z̀iio, ìni t́ei. N de ni ǹi b̀usu gwanne, ama ìni g̀o k̀ina z̀ik̀o ũ if̀alete kpa.

K̀ina Nupata Kisira s̀isi à p̀ine: Ǹi do are ǹi b̀usunɔ ble k̀u z̀iio if̀alete kpa. Ma z̀ini p̀i mà t́enyí. Kisira p̀i: Len mani ke le. Ak̀u Kisira b̀o k̀u t́ao k̀u a z̀ikarinɔ k̀u Nubia gb̀enɔ, ak̀u à kà Barugu (Barugu k̀u à k̀u Sèbe léa ò t́ea). Nubia k̀ina d̀oi káaku ari ò kà Gobiri (Gober). Gwen à nɔ s̀en. Nɔ p̀i nég̀og̀b̀e ìne, ak̀u Gobirinɔ dizi káaku ũ.

Kisira z̀ikarinɔ gb̀are dasi gena if̀alete kpa. Á Barugu blè m̀amman. Á k̀inanɔ k̀anne beema p̀inki. Yāgbekana k̀u Albrecht Martius k̀e 1912 m̀owere lán dí ba:

Boa k̀u à k̀u tá gɔɔ aak̀o Ǹiki if̀alete kpa, k̀ina Baa Yerima.

Kika k̀u à k̀u tá gɔɔ siik̀o Ǹiki if̀alete kpa, k̀ina Bruka.

Barugu yā zī baaruu

Lesā kū à kú tá gɔɔ pla bɔna Kisiden, kína Wagana.
Wenu kū à kú tá gɔɔ aakɔ̀ Nìki ifālete kpa, kína Kora.
Daari, kína Yaaru.
Burish kū à kú tá gɔɔ sɔɔro bona Nìki, kína Saka.
Teme kū à kú tá gɔɔ siikɔ̀ Nìki ifālete kpa, kína Seme.
Madeguru kū à kú tá gɔɔ siikɔ̀ bona Teme, kína Kora.

Kisira Yiro kà Nìki kína káaku ũ, akū dɔ̀ à dākūna Sero Sikia kpata blè zaa Wenu, à zà̀ kà awa aakɔ̀ kū Nìkio. Yiro dākūna pì a gēne blè kpekpe.

Yā zī dí m̀wɛre kū gu mèn aakɔ̀n Kisira gbāna kún.

1. Umaisa ke Amaa kū à kú Benue léa. (Adi ke wēte dínɔ̀ adonlo, kū b̀usu kū à likainɔ̀me se.)
2. Barugu b̀usu kū Kotongora b̀usuuo kū Guruma b̀usuuo.
3. Ambara kū à de Yurunɔ̀ b̀usu ũ.

Yā k̀nɔ̀ b̀ò dodo. Ó gbē kū ò ní zī ò Kisira yā gbekanò kàkara bona Lokoja gunɔ̀a dasi. Ní gbēkenò pì Mesi kū à de Kisira dikiri ũ kū à læele kū kí Nupatao Yurunɔ̀ blè kū z̀iio. Yā kū ò mànɔ̀ pínki m̀wɛre kū gɔɔ k̀a ò kpata dufu kà Yuru b̀usun, kpatablerii pìnɔ̀ g̀è ní b̀usun bona Barugu kpa.

Kisira v̀ute Paiko, Gwarinɔ̀ b̀usun à kè ẁe kuri kū a kusuo. Akū à Karisi ẁete kàte Dakakarino b̀usun, à zà̀ kū Kotongorao lán gɔɔ aakɔ̀ taka bà. Kū à kè gwe ẁe siikɔ̀ kū a kusuo, à tà Busa, akū àdigɔ̀ gu lilin ke Karisi kū Busao. A dākūna dì à gēne ble gu kū à kunlo. Kū à kí blè ẁe g̀ero awɛɛdo kū a kusuo, à gà ò a v̀i Busa annabi Mamadu bàasina Maka ẁe baraakuri plansaride g̀un, kesɔ̀ 650 AD. Yā zī pānde ke pì kū Mamadu p̀ete kína z̀ikɔ̀nɔ̀i gbēnɔ̀n pla, Kisira kū Nupatao, Mamadu g̀è Kisirai kū z̀iio a b̀usun ari Kisira gɔ̀ ga kesɔ̀ a ga gbera. Ó Mamadu z̀ikarinɔ̀ blè kū z̀iio. Zaa gɔɔ k̀a à g̀i kè, Mamadu dí f̃ à g̀e Kisirai ke Nupata ke ní kpedenɔ̀ kū z̀iio doru. Kū Maizaki z̀i blè à b̀usu s̀i pínki ari Benue, akū à kámma b̀ò à g̀e à v̀ute Gbàra, gwen à Takpanɔ̀ (Nupe) kpata kàten 641 AD, akū à kí blè gwe dɔ̀ ẁe baro awɛɛdo.

Kisira burinɔ̀ gba kpàzā ẁe kū ẁeɛo ifāboki kpa ari Fira'auna swai (the Nile). Ó ẁete z̀ikɔ̀ kenɔ̀ kàte kū ní kpatanɔ̀, ò kína Nupata tó dàgula b̀usuuo pìn. Ó sù kū z̀ikerinɔ̀ bona ifāboki kpa ò be naasidenɔ̀ b̀ò. Pó kū ò kè pínki ò kè báraa, adi ke takada g̀unnlo. Ó bára pìnɔ̀ ùte à g̀i kè, akū ò v̀i kū Adsu Zadoo, de òsun g̀e Fulaninɔ̀ z̀i. Gɔɔ kū Nupata burinɔ̀ ní dizinɔ̀ dokayā k̀na, Musuluminò dí f̃ ò ní blé kū z̀iio. Ní gbāna làka gɔɔ kū ò g̀i tafe ke ifāboki kpa gbēnɔ̀nei.

Barugu yā zī baaruu

Tó ò yā pìnɔ kegɔɔ lèkɔ̃a kũ yā zī gɔɔ kũ ò a sãnsãn dɔ̃o, òdi e kũ Kisira yā kɔ̃ sè mãmman kũ yā zī kũ à kēnanɔ yā'i karana sari. Kosrau plade kesɔ̃ Kisira, Pesianɔ kína, Sasanidinɔ buri, Misila būsuu sìm̃ma, ñ zĩkarinɔ vùten 619 AD. Ó ñ sí Fira'auna būsuu gũn fiti sari. Kũ Giriki-Romu kí Herakaliu (Emperor Heraklius), aniade kũ à vutena Bizantin kpatan gbãna lè Misila 629 AD, akũ Pesianɔ b̀̀te. Buri ke kun kũ òdi pi Kordofan, b̀̀su kũ à na Nubiai Misila gè̀nmidɔki kpa, kũ òdi ñ zĩnda sísi Bagada kũ ò pì ò b̀̀ Bagadi, gɔ̃gbè kũ à s̀̀ kũ a nɔ, nɔ pì né da a g̃ãn, à b̀̀ Pesia à s̀̀ Misila. Ódi f̃ ò Pesia buri kparanɔ le Nubia, abirekũ òdɔa kũ adi ke Pesia buri pínki mé à èra à tà Asiario, ama ñ dasidenɔ vùte Africa gè̀nmidɔki kpa kũ Nili swao.

Frobenius pì anig̃ de Kisira bi Bizantini Yesudeme, àkũ mé à m̀̀ kũ Yesu yão Afrika ifãlete kpa. Laarubu yā zī takada ke (Tarikh-es-Sudan) pì gbè kũ ò kú Sudannɔ, kũ ñ kpata z̃k̃ kú Gaananɔ bi Yesudenɔme ari wè 469 annabi bàasina gbera, ke lán 1076-77 AD bà, a gbera ò kè Musuluminɔ ũ. Á kàra dɔ à pì: Ifãletekpadenɔ gbãna kàra Musulumi yā dagulana kũ Mande kpata gbãnao yāi, ò Yesu yā kàkate Sɔngai kpata b̀̀sunɔ gũn ò tò yā pì èra Barugu.

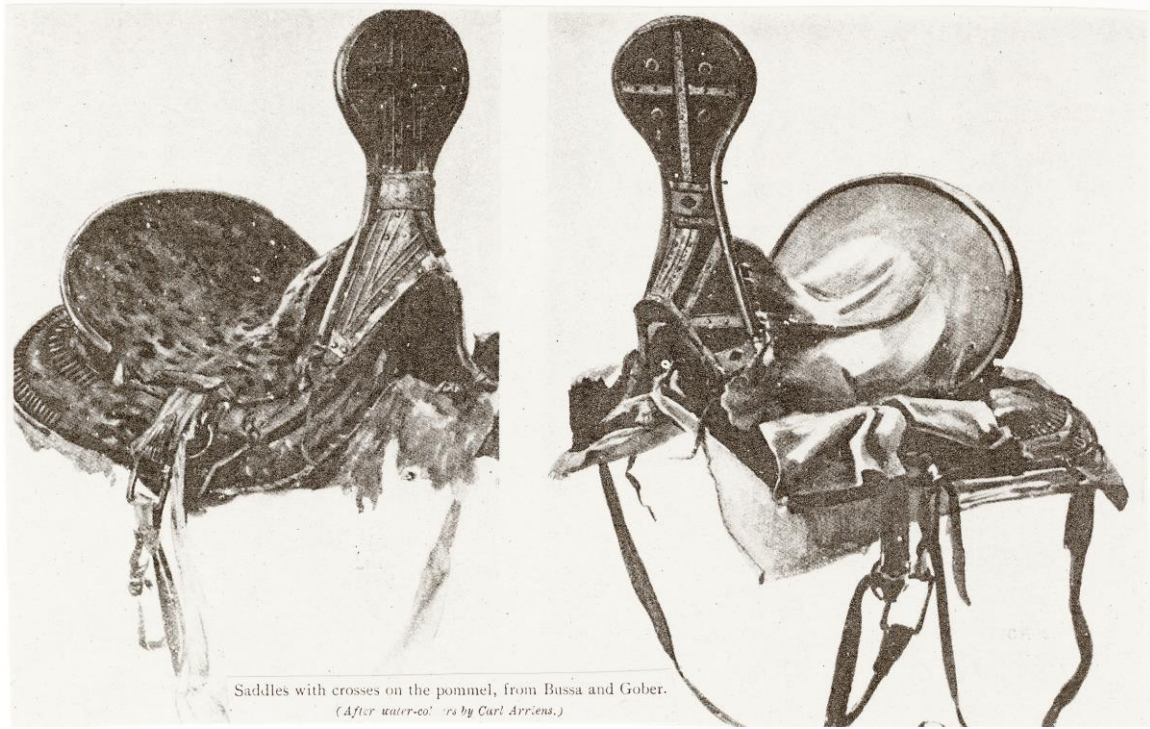
Frobenius, Voice of Africa pp 627-628

Yā kũ Laarubunɔ kè̀nɔ kũ dɔ Kisira yão òwèrè lán Yesu yā ɔ tà manamana nà Sahara gè̀nmidɔki kpa zaa Sudan dagura gena ifãboki gugbãnduru kpa. Barugu kũ Yoruba-Benin yā zĩnɔ m̀̀wèrè kũ Barugudenɔ Yesu yā l̀̀ ísira léa b̀̀sudenɔi kpekpe.

M̀̀gotè gbãndurukpana kpé lokona Kisira gè̀ne wakale zaa Karisi (Kotongora gugbãnduru kpa) ari gbãra. Kisira yā zī gũn, gu kũ ò a vutena Karisi yā ò ò pì, à dà mana yãditenanɔ dàda a gbè̀nɔ. Ó pì Kisira dìg̃ kú adona, gbè̀ke dì a e kũ wéoro. Tó gbè̀nɔ s̀̀ donyĩ kenɔ, òdi a yā 'o ma gb̀̀ kpe. Ádi pi: Ñsun éke toro, ñsun kpãni oro, ñsun fiti daro, àg̃ vute kũ k̃o aafia. Tó ò gè̀

Kisira k̃naa zaa Karisi, don'are mé àdi bo à m̀̀gotè gbãndurukpana kũ Kisira dì loko a wakale m̀̀nɔ. Karisi k̃nanɔ dì m̀̀gotè gbãndurukpana na ñ kùua ñ iko sèeda ũ ari gbãra.

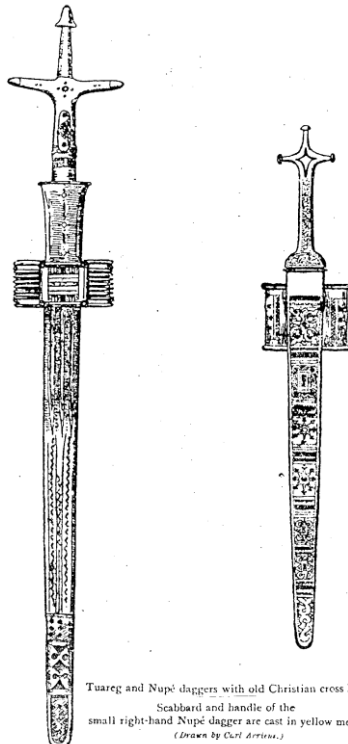
Barugu yā zī baaruu

Saddles with crosses on the pommel, from Bussa and Gober.
(After water-colors by Carl Arriens.)

Lígbāndurukpana kú gàari dínɔa bona zaa Busa kú Gobirio.

Zaa gikena gbāndurukpana kú à bo tētētē na sō gàaria zābleɔ ũ Gobiri kinenɔne, kú Asbenwo kú Busao. Busa gbē teranɔ dì gbāndurukpana pì sísi "sōmɔ", Takpanɔ sō "sara". Adikū ye à ke leele kú Girikinɔ gbāndurukpana sísinanɔ, òdi pi "stauros". Adi ke ò pinlo gbāndurukpana yā gbāna bùsu dínɔn Luda donyī sèeda ũ. Takpanɔ fēneda kú òdi pi "ede sara", ò a pá kè gbāndurukpana.

Tuareg and Nups' daggers with old Christian cross hilts.
Scabbard and handle of the
small right-hand Nups' dagger are cast in yellow metal.
(Drawn by Carl Arriens.)

Tuaregu kú Takpao fēneda kú ò Yesude gbāndurukpana pá vīnɔ

Barugu yā zī baaruu

Yāmin 3 — Musulumi yā

”Sɔngai kpata mé à tè Mali kpatai, kũ Soni Ali de kína kũ à tó bò ù. Á kí blè zaa 1468 ari 1493. Zaa Timbukutu Soni Ali z̄i blè Jenea, akũ Sudan í zé z̄k̄ kũ òdi pi Sèbe guragura kú a ɔĩ. Á pè Mɔsi z̄ikari pās̄inɔa zaa gènɔmidɔki kpa kũ Homburi b̀sudenɔ zaa Sèbe kotina kũ Kɛbi b̀sudenɔ zaa ifāboki kpa, akũ à gó'itenɔ dà íla zaa Timbukutu sare.”

Kake, Combats for African History p 70

”Wè 1493 gũn kũ ifāletekpadenɔ kũ gènɔmidɔkikpadenɔ na a ɔĩ, akũ à l̀te à are d̀ ifāboki kpaa, akũ à gè Barugui kũ z̄iio, ama a z̄iblenaa kè kpado. Barugudenɔ kpé à tó bo z̄i gũn, ò kpé òten lé gbè kũ odi n̄ ble kũ z̄iio zikiro. Kũ Soni Ali bò Barugu àten tá Gao, akũ í a blè gɔɔ kũ àten bikũ Sèbe ɔnea.”

Hogben, The Mohammanadan Emirates of Nigeria

Mɔsi b̀sudenɔ kũ Barugu b̀sudenɔ mé ò kú Sɔngai b̀su ibere pās̄inɔ té. Buri mèn pla d̄inɔ kpà Askia Mamadunɛ, kũ à are kài gènɔmidɔki kpa. Naana zaa 1505 AD gũn Busa kína z̄i blè Sɔngai z̄ikarinɔa. Bee kũ abireo à z̄izɔnɔ sète dasidasi, gbè kũ ò n̄ sète p̄inɔ gbè don Askia Musa kũ à làka à kpata blè da ù.

Wè bupla akuri gbera 1555-6 gũn Askia Dauda gè Busai kũ z̄iio à a kp̀ke, ama Sèbe ís̄ a ìbanɔ blè dasi lán à Mango Paaki blè nà kpekpe. Lakũ Mɔsi yā de nà, z̄iblena gèn do ni f̄ à tó Sɔngainɔ gbāna bleṃmaro. Leme zaa káaku yā zī gũn Barugudenɔ are d̀ Musulumi b̀su pās̄in ò zè ò ḡi.

Gɔɔ kũ Sɔngainɔ gbāna kàra, Mamara kũ à de Zabarama gbè z̄k̄ ù l̀te b̀su mèn aak̄ d̄ik̄inanɔa: Busa, Ilo kũ N̄kio, ama à ganaa gbera N̄ki kína z̄i blè Sɔngainɔa. N̄ki kína kí blè Barugu b̀su gu dasidea sàú, akũ a ikokeki kàra gugbānduru kpa ari Ilo, gènɔmidɔki kpa ari Ilesa, ifāboki kpa ari Kaama.”

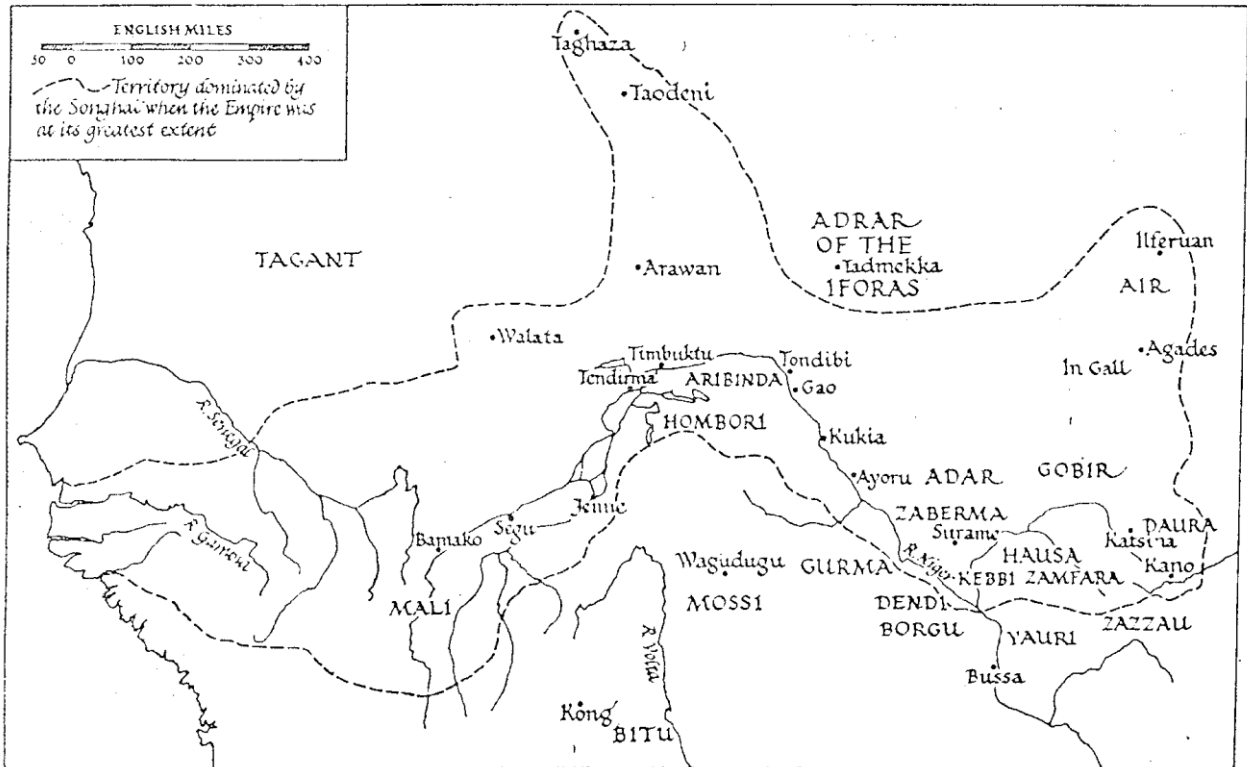
Isichei, A History of Nigeria

Sɔngai b̀su gwena z̄k̄ lenaa gũn don'arede kũ à ɔnd̄ v̄i manamana kũ òdi pi Askia Nuhu bò. Á f̄ à a b̀su z̄ikari kũ ò b̀sanɔ kàkara à gè Mɔrunɔ (Moors) gbè z̄k̄ kũ òdi pine Mamadu Pasai kũ z̄ikari kùgbānadenɔ.

Mamadu dí yāke gágaro, à k̀ru ò don'arede dufu p̄ia. Nuhu teni a dā zaa Marenɔ (Dendi)

Barugu yā zī baaruu

bùsu sènte kù à kú Guruma bùsu gènmíðkí kpa. Kù zì fùtènyí, Nuhu yā nna zì blèrma. Á ɔ pète ibere pínɔa gɔɔ do gūn, akū à bòru kpe à tà zà Barugu sènte pòrɔtun gènmíðkí kpa. Mamadu pètènyí kù yāpuraɔ, akū à bò Nuhua zaa Mekō swai. Nuhu kō dō kù sènteo, akūsō à ɔdamma lè manamana bedenɔ kīnaa. Barugudenɔ bi kifiri zìkari pāsī kù ò n bùsu mìkpaki dōnɔme zaa gikena. Odi ɔ gbare n zìdairo, bee kùu kína zìkari pāsīnɔ lán Soni Ali kù Askia Zìkōo gèènyí kù zìio. Ó zà Sɔngainɔgu lákū ò zà buri kpara kù ò de zòkùkùri ùnɔgu. Ama kù ò wé sì n ibere kù ò bò zaa gbáranna baranɔle, akū n zìkarinɔ ɔ kàkara kù Sɔngai pínɔo.

Sɔngai bùsunɔ lé

Akū tómadōyā laasun gè Mamadu gūn kù à tò ò a gàte à gè Barugu bùsun. Mɔɔɔnɔ zìkana sèe gūn dōna víro, akū ò lète n ibere kù ò nàtenatène sèe gūnɔa araga. Wè pla gète Mamadu gbasà à sì kù a kōdekèna bi yā pāme, kù a zìkarinɔ gbāna làka sānsān yāi, akū dɔ aten surabana le bona Mɔroko doro. Kù zìkari dufunɔ kà, Mamadu gīnake à dà a swèn kù áni à gɔɔ yaka à zì ká Barugu gūn doro. Zaa wè 1593 lakanaa gūn à bò Sèbe bara la kpa suna Timbukutu, à zìkari kenɔ tò ògō Gao kūna.

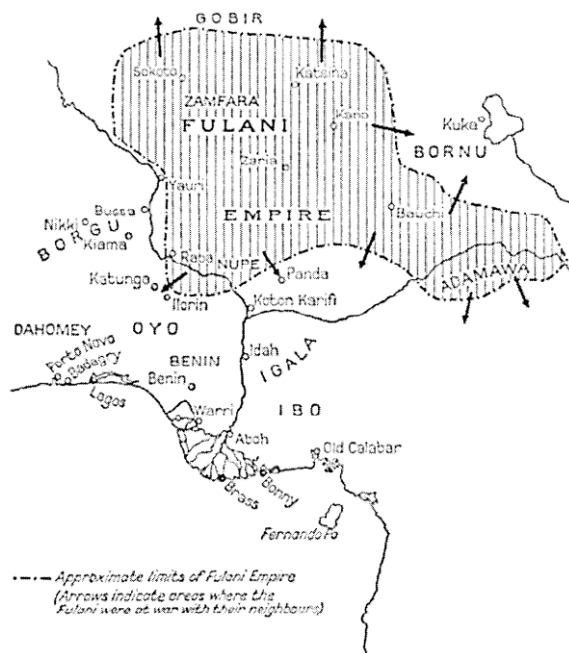
Futeokarayā ke kun, kù ò pì ò ye ò Barugu kína káaku ke lite Musulumi ũ, akū à gbàtene. Yā pìi kàkara kù zì kù Musulumi kína Asikia Mamadu kà kù Baruguo yá? Yā pì kú Kisira futeokarayānɔ gūn, kù ò pì à bò ifāboki gugbānduru kpame, aten bàà sí Musulumi zì kù à fùte kù gbānaoone. Adi gì kero, akū Kisira burinɔ Busa kíkpaata kàte, akū Musulumi zìrinɔ sù Busa kína kīnaa de ò nakaraa à gō Musulumi ũ. Akū kína pìi gì, ama à pì áni gō gé donyí ke

Barugu yā zī baaruu

gɛ̀n pla wɛ̀ do gũn Musuluminɔ dikpe mèn planɔ gũn. Bee kũ abireo adi gĩ kero, akũ à tómadɔyā laasun lè, akũ à dī a s̄a, à pì ò ḡḡā lé kpelina Isilamane pó ũ. Ódi ke le wɛ̀ kũ wɛ̀eo, tó ò kína sisi à bo à su à léyĩmɔ dufu gwa.

Futeokarayā pì m̀wɛrɛ kũ Barugudenɔ laasun kú plapla Musulumi yā musu. Zaa kpado futeokarayā gbāna kun kũ à gĩ Isilama nakarammanaai. Yā zī kenɔ kun mèn pla kũ yā pì m̀wɛrɛ: Sɔngainɔ gena Barugudenɔi wɛ̀ 1500 gena 1600 dagura kũ Barugudenɔ z̄ikana kũ Fulani Jihadi z̄ikarinɔ wɛ̀ 1800 gena 1850 dagura. Zaa ɔ pāndei Isilama yā ten Barugu kínanɔ laakari gáte búsebuse Musulumi kũ ò vutena n̄ wɛtenɔ gũnnɔ yāi. Isilama gbānamɔnnena bona zaa bàai mé à tò b̀sudenɔ kè kɔkɔkɔ kũ Isilama yā sinaao.

Bee kũ Sɔngainɔ kína Asikia Daudu s̀ à Busa kàkate wɛ̀ 1556 gũn, wɛte pì kína kũ a gbɛnɔ gĩ lite Musuluminɔ ũ. Bee kũ abireo Barugu kínanɔ wè ò Musulumi lagatarinɔ sí òḡɔ kú n̄ b̀suu gũn, yāke d̄nasari akũ ò ḡɛ ari n̄ m̄i ḡɛ Isilama donyĩkena yā gũn f̄iti. Akũ ò wè ò legũ sisi gɛ̀n pla wɛ̀ do gũn - léporo kũ s̄akutukpao. Bee kũ abireo odi kína p̄nɔ kũ n̄ gbɛnɔ dite Musuluminɔ ũro. Bariba tó mé à læle kũ kifirio. Mare kũ ò b̀ò Ilo kũ Gaya kpanɔ zaa Sèbe bara kũ lagatarinɔ kũ kyód̄ri kũ ò b̀ò Gambari b̀sunnnɔ mé ò kè Musulumi gbɛ dasidenɔ ũ Barugu b̀sun. Marenɔ mé ò tò Musuluminɔ dasi kũ Barugu b̀sun. Mare p̄nɔ dī Sɔngai buriyā o. Ó v̄ute wɛte kũ wɛteo lagatarinɔ z̄én bona Gambari b̀sun ari Gɔnja, lánd̄ɔ Zugu, Kpáaku, Niki kũ Kandio bà. Gambari kũ B̄rɔnu Musulumi lagatarinɔ mé ò s̀ ò v̄ute wɛte p̄nɔa káaku lánd̄ɔ Zugu yā zī m̀wɛrɛ nà. Marenɔ mé ò dasi zaa Kpáaku. Gwen Musulumi don'arede gbāna v̄in manamana kũ gbɛnɔ laakari gátенаao. Zaa Niki kpa s̄ɔ Musuluminɔn dasiro, akũs̄ ò v̄ute wɛte kpeme.

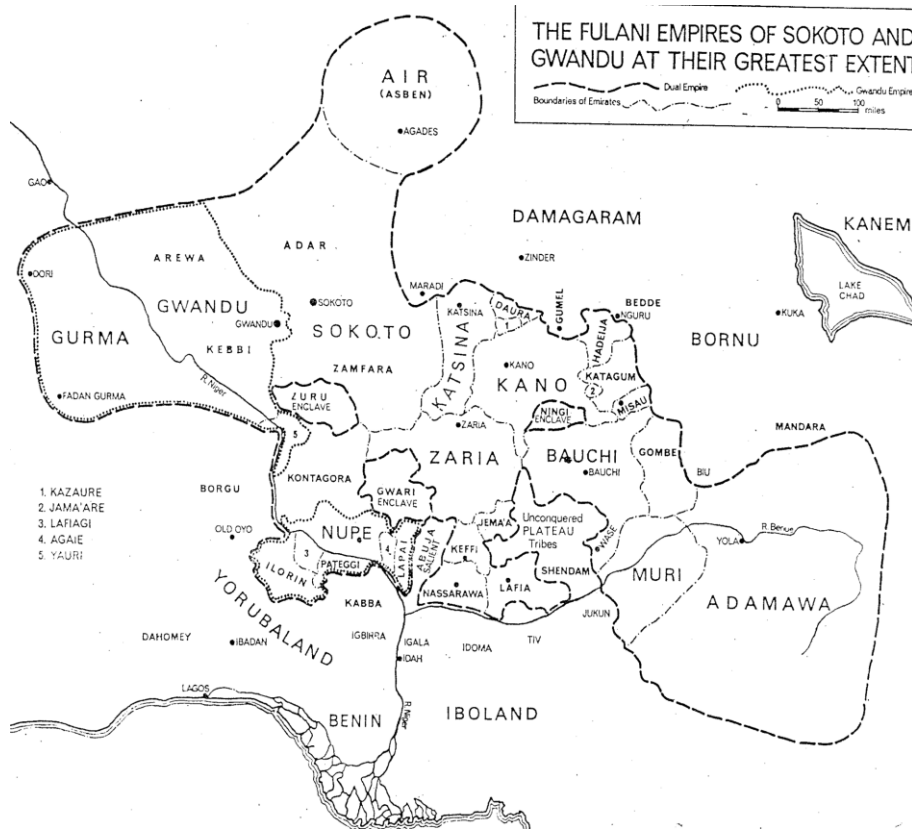

Barugu yā zī baaruu

Fulaninɔ Jihadi

"Sokoto kpata kàra à kà a zōkō lén wè 1800 gena 1900 dagura, à ɔ tá à kà zà gènmidɔki kpa gēna Yurunɔ būsun. Á Takpanɔ kína kè Musulumi kína zōkō ũ, akū à Yawiri kína dìte àgō dɔai, ama adi fĩ à gèe zà Barugu gūnlo, à zème Ilo kū Kaozeo Busa gugbānduru kpa. Adi gì ke lero, wè 1820 gbera gēnɔ Fulaninɔ sɪ Barugun kū zīio. Gēn plame Barugu kínanɔ lédokōnɔ kè, akū ò n blé kū zīio, ama kpekpe Fulaninɔ Ilo sɪ. Odi gē Busa kū zīioro, bee kū ò gè Lumma gēn do. Busa kū Baruguo Isilama yākena musu Jihadi don'arede Usman dan Fodio yā dàníla sáabukpana sari. A enaa gūn "Barugu kū Məsio kū Gurumao kū Kotokolio kū Gənjao, mókōnɔme būsú kifirinɔ dasidenɔ ũ, akūsɔ Isilama yā kun kpáraro. Sika sari būsuu pìnɔ pínki kifirinɔ būsuumé, zaakū dasi cīn gbāna kun, akū dɔ būsuu pìnɔ kínanɔ bi kifirinɔme. Yā kū kína pìnɔ ò gēne zī." A yā mīdenaa gūn à pì, Musuluminɔ pínki fute ò bɔte kifirinɔ būsuu pìnɔ gūn.

Levtzion, Muslims and Chiefs in West Africa

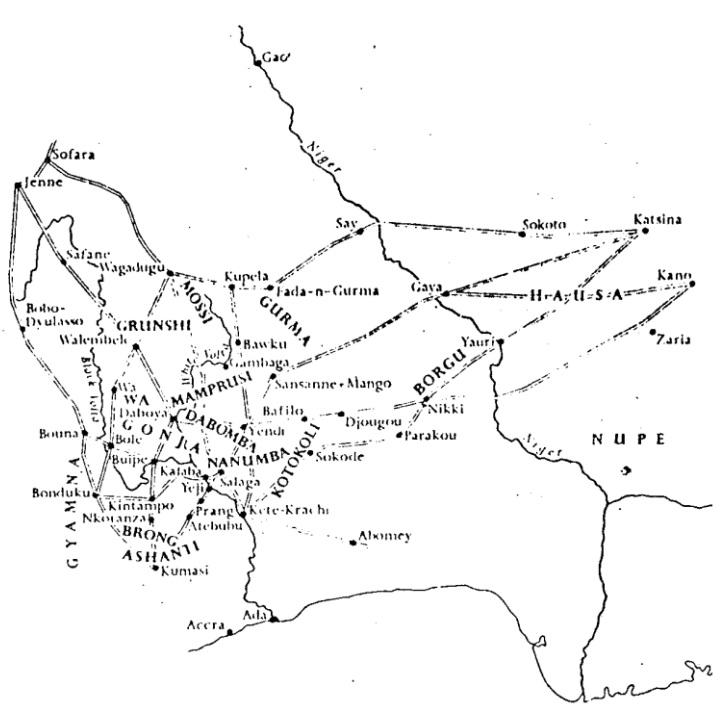
Se wè 1920 sà Busa kína gbēnɔn planɔ, Zibirin kū Kitoro Ganio bò gupurai Musuluminɔ ũ. Anasara gbānamɔnnedenɔ n gbá gbāna ò ke le, zaakū òdi tó Musulumi kínanɔ be'ɔgɔ leu baaakō akuri sé leu basɔroo gūn, kína kifirinɔ sō òdi leu baraakuri sé leu basɔroo gūn. Wè bupla akuri kū à gète gūn Barugu gbē daside kū ò gì Isilama sinaai zaa gikenanɔ dò n turubai.

Yāmi 4 — Lagatanaa

”Yāzībaarukparinɔ mɔwɛrɛ kū Mande burinɔ ɔ kú lagatana gu zānɔn Saheli dagura kū ísirao, gu kū Sèbe kà ísirala ifālete kpa, ò éte kù gwe manamana zaa wè 1300 gena 1500 dagura. Zaa wè 1500 gena are Busa katena lagatarinɔ zé zōkōnɔ gūn bona Badagiri gena Sókoto, bona Asanti kū Gɔnjao gena Gambarinɔ busun kū Bɔrɔnuo. Barugudenɔ tó bò zéblerinɔ kū gbēderinɔ ũ, akū ò dīte kū n̄ b̄usu zé sena kari vī lagatarinɔnɛ. Bee kū abireo Gambari gɔrɔyari kū òdi àre zōkō lenɔ kùgbāna kù ò b̄te kū b̄susu p̄i zéó. Letena lagatarinɔa dí láka pínkiro, ama zé’ogɔ kū Barugu kínanɔ dì sím̄ma mé à tò n̄ dasidenɔ bò aafia. Anigō de lákū kína kùnɔ n̄ dāk̄pā bà, kū n̄ d̄n̄ek̄ek̄ōanaa kàra kū Musulumi kū ò v̄ute n̄ wēt̄ennɔ yāi.”

Levtzion, Muslims and Chiefs in West Africa

”Oú mà Gambarinɔ léime kū lagatanaa p̄i n̄aa zaa wè 1400 gena 1500 dagura. Ifāboki kpa lagatana zé kú Gambarinɔ ɔ, ifālete kpa lagatana zé s̄ à kú Mande buri kū ò fāk̄ōa zaa Mali kíbusu zīnnɔ ɔ, akū Barugu lagatana zé p̄i p̄ekere. Morton-Williams p̄i ke lagatari kū ò bò ifālete kpa òten gé Gambari b̄sun̄nɔ s̄i ò p̄a Barugu b̄suune Niki kū Kaama kpao, ò gé bo ɔyɔ kpa ò Sèbe bikū zaa Gyeba ke Busa. Ama sèeda ke kun dasiro kū à m̄wɛrɛ kū lagatarinɔ zé bò Gɔnja gena Gambarinɔ b̄sun̄nɔ b̄tena kū ɔyɔ kpao de Barugu kpala. Sèeda káaku kū ò è wè 1780 gūn, àkūme zé kū à b̄te kū Zuguo kū Nikiò à Sèbe bikū zaa Yawiri ũ. Zé pānde p̄a Nikiñe kū ɔyɔ à b̄te kū Kparakuo kū Tumbuiāo kū Gbedeberio kū Kaamao kū Wawao à Sèbe bikū zaa Busa.

Lagatazeno

Barugu yā zī baaruu

Clapperton dākōre kũ lagatari kũ òdi Kaama zé sɛnɔ wɛ̀ 1826 gũn. Gõgbɛnɔ kũ nɔgbɛnɔ kà gbɛnɔn wàa sɔɔro, zaakinɔ kũ bãnagãsɔnɔ kũ zùnɔ kà wàa sɔɔro dɔ. Ó sù kũ gòrɔɔo bona Asanti b̀sun, ò lilin kè kũ kãwãgbɛɛo kũ zònɔ kũ Gambari ɔzĩnɔ dasi. Gena kũ sunaao dì ñ sɛ̀ à kà mɔ suddo ke wɛ̀ do. Lagatarinɔ bi Gambarinɔme ke Gambari yãmarinɔ lándɔ̃ Kambari Baribarinɔ bà. Lagatari bire takanɔ vùte lagataze pìn, ò kú Gambari kũ ò fãkɔ̃a dasinɔ té.

Zaa Raba, Takpa b̀sun wɛ̀ 1857 gũn Crowther dākōre kũ Barugu lagatari kenɔ, kũ ò ñ lagatana zé yã òne à pì: Barugu b̀sudenɔ dì laga tá kũ Asanti b̀sudenɔ. Ódi tãa o ò s̃ki kpákpa ari gɔrɔ bupla donsari ari Araha eten Gɔnja b̀sun. Gwen òdi bon kũ gòrɔɔo gena Takpanɔ kũ Gambarinɔ b̀sunɔn. Araha ete kà gɔrɔ kɛ̀ndo tãa'onaa bà kũ Kumasio. Barugu lagatari kenɔ dì Asanti yã ma. Ódi Yuru yã ma manamana ñ pínki.

Crowther p̃i dākōre kũ Barugu lagatarinɔ zaa Ketu à pì: Ódi laga ta kũ Asanti b̀sudenɔ bona b̀su kũ òdi pi Gbanja gũn kũ à kú ñ dagura. Lagatana zé p̃i sù Barugu ḱinanɔne kũ aruzekenɔ manamana, ama kpekpe anasara gbãnamɔnnerinɔ gɔrɔ ñ b̀suu g̃k̃ kpe takasin. Clapperton pó kũ anasaranɔ kènɔ è dasi Kaama de gɔrɔ kũ à kú Yurunɔ b̀sunla pínki - lo kòdenɔ, m̀ tanɔ, sãkã bizanɔ, ankara bizanɔ kũ pó kparanɔ. Á mà kũ anasara wɛ̀te pó pìnɔ gè Barugu b̀sun bona Dahome, ò pó pìnɔ lilin kè kũ zònɔ. Kũ lagatarinɔ zé zī pìnɔ làka, gózĩte zé b̀ a gbèn zaa Barugu ifãboki kpa.”

Law, The Old Oyo Empire

Ó nà ɔgɔpura blenaa kũ à b̀kɔ̃ba kũ Mande b̀su póo zaa ifãlete kpa. Katunga ḱina dì zé'ɔgɔ sí gbɛ̀ kũ ò gè̃ Katunga b̃nilen kũ asoonɔ pínki. S̃ mana kũ ò s̀o bona Barugu busun kes̃ b̀su pãndea, a zé'ɔgɔ kũ òdi kpá eten nig̃ ye à ká ɔgɔpura mèn wàa kuri.

Anasara lagatarinɔ d̃ zaa wɛ̀ 1780 gũn kũ zè kũ òdi yíáɱma zaa Porto Novonɔ, òdi bo kṹnwo Ɖyɔ adonlo, òdi bo kṹnwo dɔ zaa Takpa b̀sun kũ Barugu b̀suuo. Á de lándɔ̃ zè dasi kũ òdi bo kṹnwo zaa gugbãnduru kpanɔ, òdi pã Ɖyɔne sãnsãn, òdi gè̃te kṹnwo Barugu b̀sun kũ Dahomeo òdi gé ñ yía Wida.

Crowder, Colonial West Africa

Yāmi 5 — Zìkana kũ b̀usu dakeno

”Wè 1500 gena 1600 dagura Takpano kũ Barugudeno s̀i Ɖyɔi kũ z̀iio. Barugu kũ a b̀usu lékpaateki kú kũ Ɖyɔ b̀usuuo zaa Mɔsei, a ḱinanɔ d̀i lédokɔnɔ ke. Barugu kíbusunɔ dasi, ń gu wédenɔn Busa, Niki, Wawa kũ Iloo. Busa ḱina iko kũ ò d̄ro v́i ḱina kparanɔ musu. Ɖyɔdeno d̀i yā b̀akɔte kũ Níkio de gu kparanɔla. Kaama b̀usu fítinna kũ à kú Barugu gènɔmidɔki kpa, kũ à nàk̄i k̄ani kũ Ɖyɔ b̀usuuo Mɔse bara, àkũme kú yā Niki ṕo ũ zaa káaku. Barugu futeokarayā m̀wɛre kũ Busa ḱina kũ Ɖyɔ Alafio d̀i gba ke k̄ne.

Ɖyɔ b̀usu gb̄ana lagona b̀o gupuraa zaa wè 1780 gena 1790 dagura gugb̄anduru kpa b̀usude dakeno Takpa b̀usu kũ Barugu b̀usuuo yā musu. Zaa gɔɔ kũ Takpano kũ Barugu b̀usudenɔ s̀i Ɖyɔ b̀usuui kũ z̀iio wè 1500 gena 1600 dagura, akũ ò ń blé, Ɖyɔ kátena aafia ari wè wàa do a gugb̄anduru kpa. Kũ Ɖyɔ b̀usu kà a z̀k̄ lén wè 1600 gena 1800 dagura, anigɔ de kũ ò kíbegba s̀i Barugu gènɔmidɔki kpa lakutunɔa kũ Takpa b̀usu gènɔmidɔki kpa lakutunɔo, ama ani sí o s̄ans̄anlo. Ama wè 1780 gena 1800 dagura yā gb̄ana z̀k̄o gè Ɖyɔ b̀usu gugb̄anduru kpai.

Anasara lagatari ke mà zaa ísiralɛa wè 1783 m̀o k̄endokurii gũn kũ ò ḡinake ò Ɖyɔ blè kũ z̀iio à kà m̀o pla. Á p̀i Bariba b̀usu mé à ń blé z̀iio ari ò z̀ikari gb̄e z̀k̄nɔ d̀ede gb̄enɔn kuri awèedo, ò ń leemanɔ s̀imma. Ń blena kũ z̀iioo p̀i kun k̄ena Ɖyɔ futeokarayā gũnro. Abire dí ke yā bonsare ũro, bee kũ ò d̄n kũ ò z̀i kà kũ Baribanɔ gɔɔ kũa Ogbomɔso w̄teda futeokarayā gũn. Odi do z̀i yā p̀inɔn Barugu futeokarayā gũn, kũ à m̀wɛre kũ Kaama b̀usudenɔ mé ò de Ɖyɔ b̀usudenɔ iberenɔ ũ.

Ó p̀i Yurunɔ z̀ikari dasinɔ s̀i Kaama kíbusun bona Bɔeguru zaa Mɔse musu kpa, ama ò p̄imma kũ z̀iio zaa Kaama gènɔmidɔki kpa fíti. Futeokarayā ke p̀i Kaama ḱina kũ òdi pine Sabi Agba mé à z̀i p̀i blè. Sabi Agba bi Boroboko burime, kũ à de Niki ḱina dane ũ, à b̀o Niki à ḡe à w̄te dufu k̄ate zaa Bueru. A ḡenɛblerinɔ w̄te f̄utefute ḡen baaakɔ ari Sabi Agba ḡe à k̄o Kaama, akũ à vuteki kũ gwe kũ a gb̄enɔ. Zaakũ à v̄ini daikore Yaaru de Kaama ḱina aak̄de ũ, àkũ mé à ḱi blè wè 1826 gena 1830 dagura, a d̄na z̄i ũro kũ Sabi Agba mé à Yuru p̀inɔ blè kũ z̀iio wè 1783 gũn. Barugu futeokarayā dí owere yā kũ à s̀u kũ z̀i p̀ioro. Futeokarayā ke p̀i z̀i p̀i yā k̄akara kũ Kaama w̄teda futena zaa V̄ɔbera suna a k̄ateki terao, ama odi d̄o s̄ans̄an ṕo kũ à t̀o Ɖyɔ b̀usudenɔ lé dà yā p̀inlo. Akinjogbin p̀i wè 1783 gũn z̀ikana bi Barugu b̀usudenɔ bona Ɖyɔ b̀usudenɔ kpeme. Yā ke kun kũ à m̀wɛre kũ Kaama ke Barugu b̀usu gu ke d̀o Ɖyɔi de wè 1789 kpé à ká, ama yā p̀i nigɔ kun le.

Barugu yā zī baaruu

Wè baraakuri gbera, wè 1826 gūn Clapperton sù à lè Kaama zéblerinɔ ten zé ble zaa Ɖyɔ kíbusun ifāboki gugbānduru kpa, akū dɔ Kaama lakutu kū òdi pi Alagi sì dufu Ɖyɔ būsuaa zaa Mɔse bara gènmidɔki kpa. Zī kū Ɖyɔ būsú kū Ilorī būsuo kà kōo mé à tò Ɖyɔ kíbusu kàkate kpekpe, akū dɔ ò fùte n̄ wetedan zaa Ɖyɔ Ile.

Ɖyɔ kína Oluewu zè à surabarinɔ wete bona bàai, akū à kùte a ifālete gugbānduru kpa gbē dakenɔne, mókɔnɔme Baribanɔ ũ Barugu būsun. Bariba zīkari dasinɔ gè Ɖyɔ ò ze Oluewu kpe. Ɖyɔ futeokarayā tó kpà zīkinaa piine Elewedu. Tó kū òdi kpá Baribanɔ kinnanɔnen gwe. Bariba futeokarayā m̀wɛrɛ kū àkūme Niki kína Sero Kpera ũ. Sero Kpera gāin zīkarinɔ bò zaa Kaama kū Wawao, wēte pi kinnanɔ mé ò dònne are. Busa kína Kitoro zīkarinɔ gbàre kū a v̄ini né Gezere. Baribanɔ kū Ɖyɔ būsudenɔ ɔkakaranaa pi kè kpedangarayā ũ. Zaa wè 1820 gɔɔ kū Ɖyɔ būsudenɔ kú bídí gūn, akū Barugu būsudenɔ wete ò kpáte keńyī ò gèńyī kū zīio Ɖyɔ kíbusu ifālete gugbānduru kpa. Barugu kinnanɔ wé kà òten Ɖyɔ letena dā kū pɔo kpatena. Gɔɔ dí piian ò wé tà Barugua bona Gwandu kpa, akū dɔ à Sero Kpera kù tilasi à Musulumino yākete té de zaa Niki. Gbē kū àten gōba kpá Niki kpatablanaai kū à f̄ à lé dà Musulumino yākete kū ò à té dèe gūn, ò pi à bàa s̄ à gèe ute Ilorī. Yā dínɔ yāin à araga Sero Kperane kū Barugu kína kparanɔ ò d̄ kū ò yā dokɔnɔ v̄i kū kōo kū Ɖyɔ būsudenɔ ò gí Jihadi zīkarinɔne. Barugu zīkari kū ò sù kúnwo Ɖyɔnɔ n̄ zīda m̀nne kū n̄ kazu d̄na bò ado, aniḡ de dɔ kū ò s̄denɔ v̄i dasi. Bariba futeokarayā m̀wɛrɛ kū Sero Kpera s̄nɔ kàkara à de wàa plala Ilorī zī sorukena yāi.

Ilorī zīkarinɔ lika Igbohoi, ama Ɖyɔ zīkarinɔ kū Barugu pónɔ fùte ò gèe Igboho faaba ke, akū ò pè Ilorī zīkarinɔa wè 1834 taka bà. Igboho zīblenaa gbera Sero Kpera kū Oluewu d̀k̄i ò gé Ilorī kū zīio ò gwa. Manzuma zīkarinɔ Ilorī zīkarinɔ dasi kàra, akū ò lète Ɖyɔ kū Barugu zīkarinɔa zaa Ɖtefā, ama ò n̄ fú dɔ.

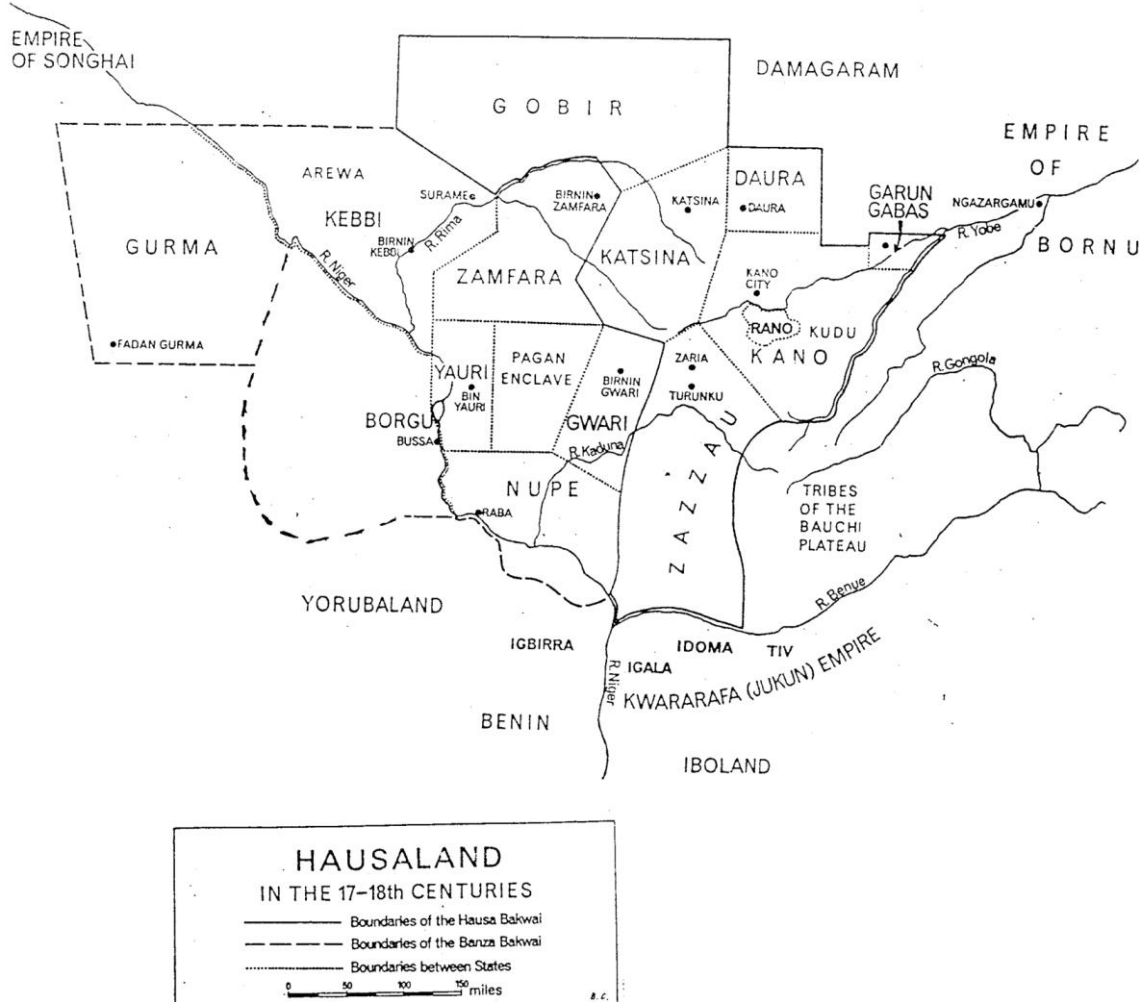
Kū bunsire kà gɔɔ k̄a, akū Ɖyɔ kū Barugu zīkarinɔ s̄s̄ are, ò bò Ɖtefā gena Ogbomɔsɔ, gu kū ò zīkarinɔ kàrañnen. Bee kū abireo zīkari dasi kū ò kàkara zaa Ogbomɔsɔnɔ, lékpak̄ana fùte n̄ dagura manamana. K̄naanikenasari gè Ɖyɔ zīkarinɔ kū Barugu zīkarinɔ té, kū Barugu būsudenɔ dà kū ò n̄ d̄o zéblerinɔ kū néseri kpāninɔ ũ yāi zaa Ɖyɔ būsú kpàatekilea. Tera sà dɔ lékpak̄ana kū nèseḡbakpayā zīnɔ gè Ɖyɔdenɔ té. Ɖyɔ kína kenɔ bò n̄ gbē dakenɔ kpe, ò gí gé zī kái. Bee kū ò nàkara Ilorīa gbāngbān káaku, Ilorī zīkarii p̄nɔ blè kū zīio manamana. Ó Sero Kpera dè kū Wawa kínao kū Kaama kínao n̄ p̄nki, ama Busa zīkina Gezere bò kū wèndiio. Zīi pi kè Niki kū Kaamao ásarú z̄k̄ ũ, odi ke p̄o ũro ari wèn ũgbangba. Ḡgbē kū à bò kū wèndiio dasiro. Ó pi ò Oluewu pi k̄ z̄z̄ ũ, kpekpe ò a dè Ilorī. Abire gbera Ɖyodenɔ n̄ wētèda tò.”

Crowder, Colonial West Africa

Barugu yā zī baaruu

Kína káaku kũ oni kakara kũ tera kína ɔnnwo, àkũme Kiseru Borodi ũ, kũ a né Yerima Busa Habeno blè kũ z̄iio zaa Zabaya z̄iĩ gũn w̄ 1750 taka bà. Z̄iĩ p̄i z̄ibura kũ à kú Busa sare tó blè, gu kũ Gambarino kàten.

Hogben, The Emirates of Northern Nigeria

Gambari b̄usu zaa w̄ 1600 gena 1800

Yãmi 6 — Anasaraṅ sunaa

Wè 1804 gūn Isilama zĩ kũ òdi pi Jihadi nàa bona Busa gūgbānduru kpa meli 300, kũ Shehu Usman dan Fodio té kà a Musulumi gbēdakenɔi, atēnsa Fulaninɔ, de ò Gambari būsuu wara kũ dà kũ Isilama doka giinɔ, akũ ò Sokoto kpata kũ òdi pi Caliphate tutaa pète.

Wè 1806 gūn í Scotland guyakeri Mungo Park blè Busa sare. Áten do Sèbei de à dǎ gu kũ à kàn Atlantic ísiralá. Yã kũ à dòì díkĩna bi baaru kũ Richard Lander mà kũ Clapperton-ogbēnɔ léi. Yã kũ Paakinɔ lè kũ ò kà Busan Lander kèn dí.

"Busa gbē kenɔ gó'ite zítɔ è, akũ ò wiki lè, ní wiki pìi tò gbē kparanɔ sù gwe, ò sá kũ kànɔ kũna. Gɔɔ kũa bárasira būsuu pì denɔ nà Fulaninɔ gusina yã'onaaa ari Busa gbē kũ ò zĩi pì baaruu mànɔ ten da Paaki kũ a gbēnɔ kú ní tème, kũ òten su de ò ní wēte sí ò ní gbēnɔ kũkũ zòɔ ũme. Likɔana bire gūn le akũ ò dà anasara minnasaride pìle zaa ílea kũ gbēnɔ kũ kà sèwedenɔ, akũ ò èrañne kũ télemmanaao. Ó buri dake pìnɔ biza pura fíti dǎ káaku à mɔñne kũ aafia yã ò téo adi ke fitinlo, ama Busadenɔ dí dǎ ke bón biza pura bire ũro, akũ ò kpé òten kà zu ari gōgbē kũ ò kú luann pìnɔ bòte ní pínki ò káñla, akũ lékɔana kũ adi ke læelero pì pāsí kàra de a káakula.

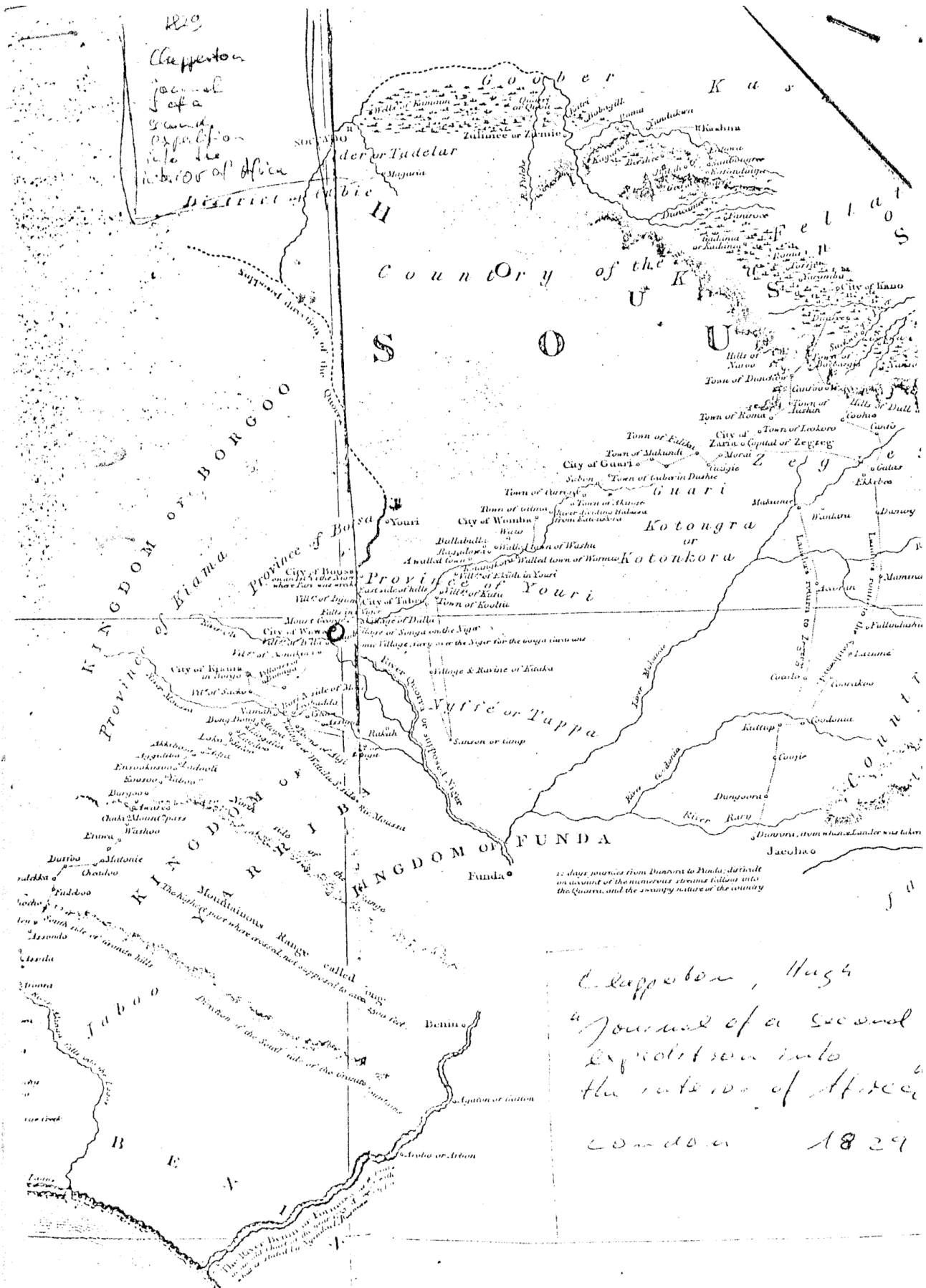

John Lander.

Richard Lander.

Barugu yā zī baaruu

Zé kù Clapperton sè ari Barugu b̀usun

Barugu yã zĩ baaruu

Zĩ pìia akū Gilisi anasara pìnɔ kū b́arasira kū ò kú ń ténɔ ten té fã pari kū ò kú baranɔa, ò gbēnɔ dèdè dasi, akūsɔ ò gbēnɔ kìnna dasi manamana ari ń tégbenɔ làka. Kū ò è ò tãmaa vī ò bo doro, ò ń asonɔ zù í gūn. Ó ò ń b́arasira dɔnlerinɔne ò í kpá ò gé bara, akū ò ɔ dà kɔ gǎn, ò vī ò s̀i ín, akū ò vlē gǔnɔgǔnɔ, odi ń e doro.

Tó adi ke ò ń sé Fulaninɔ ũro, séde Laarubunɔmɛ, anigɔ de Fulaninɔ kpaasinɔmɛ zĩi gūn. Ódigɔ d̄oro ke Busa gbēnɔn yei ò ísɔ yã on̄nemɛ gwɛɛ. Kesɔ òten ń ɔd̄ón̄nena d̄oro d̄oro lán gbē kū ò yã p̄i s̀eedaa kè kenɔ kè nà. Zaa gwe gǔnɔ ń baadi ni ɔ ká a ḡkɛb̄ɔɔi ò gbare k̄oi. Busadenɔ p̄i Paaki mé à té gbàrem̄ma káaku, Lander p̄i lenlo, ama bee tó dí mé à nàa káaku, k̄yãmanasari mé à s̀u kū k̄naanikenasario.

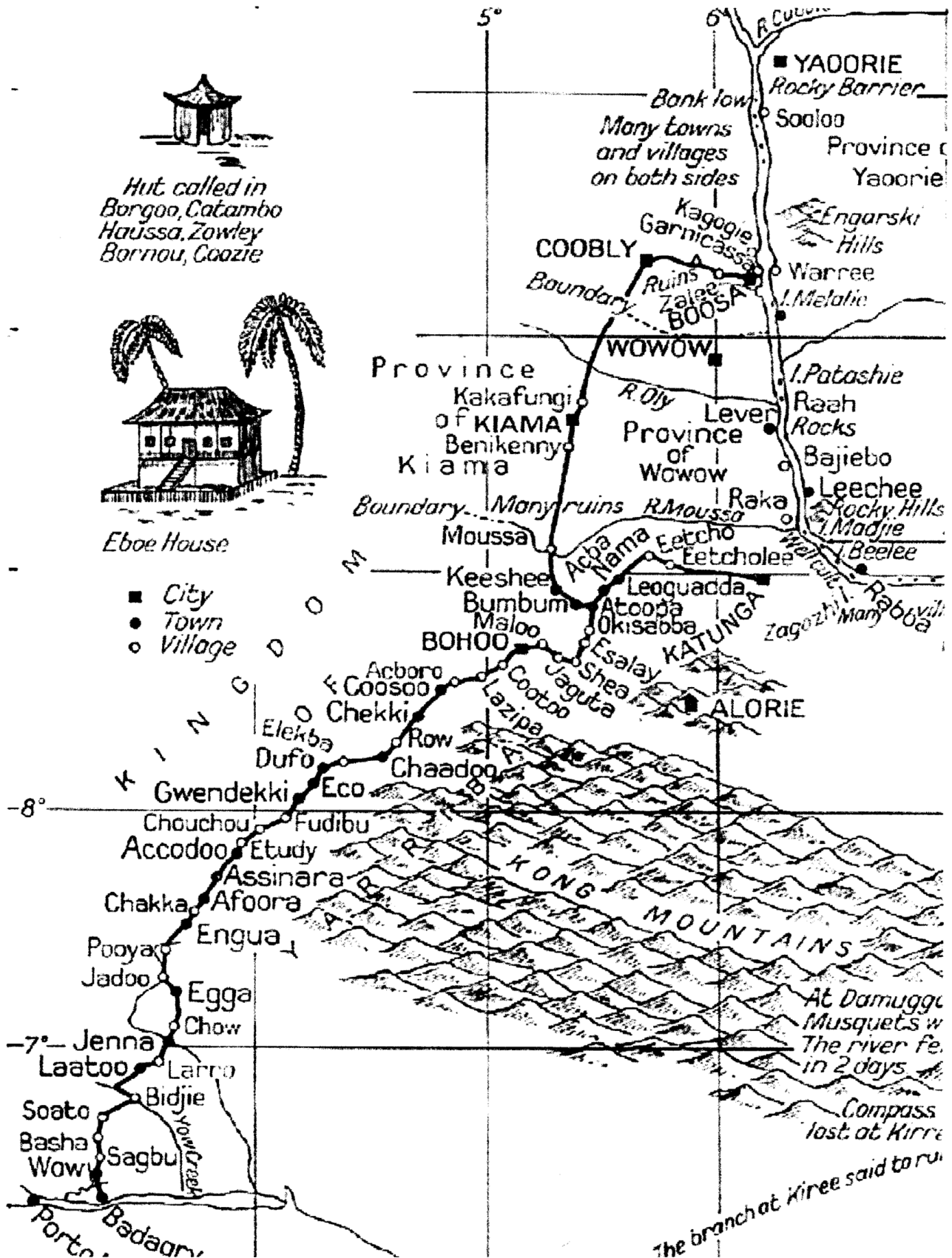
Wãnaa gūn odi f̄s ò ń kusunanɔ zu ín pínki gó le à ke futaro. Lander p̄i ò wã ò a kparanɔ s̀è ò tào Busa kū p̄onnao. Ó ḡɔɔ pla kè òten pó ble manamana òten p̄onna ke, ama de ń p̄onnakena kpé à láka, akū gyã p̄as̄i kū odi a buri d̄s̄ zikiro gènyĩ luann p̄in, à gète kū kinao kū a gbēnɔ dasi. Gbē kū ò wã kū nibɔnɔ kakatenaao gàga ń pínki mè'ũmmana z̄k̄ɔɔ gūn.

Busa kína t̄anka ke vī kū ò pó dia lán andurufu ɔgɔ bà, à Gilisi kína George aak̄ɔde mì wãzã vī, à l̄l̄o ari pó kū ò k̄èa dí sí naro doro. Kína tambari kú à kpea. Yã òten da Paaki mé à s̀uo, ama tera ò d̄s̄ kū ò p̄i zaa w̄è 1814 gūmmɛ, akūsɔ Lander mé à s̀uo gba ũ w̄è 1830 gūn.

Ó Barugu kíbusunɔ boziranɔ yã d̄s̄ s̄ans̄anlo, ama bee kū Busa kpata gwena èra kpe, ò kpé d̄s̄ kū àkūmɛ z̄k̄ɔ Barugu w̄etenɔne, gwen Kisira pó z̄inɔ káten. Abire gbera Busa k̄ak̄aki vī mèn ḡero donsari, N̄iki vī mèn kuri aweepla akūsɔ Kaama vī mèn s̄ɔɔro. Clapperton k̄è a takada gūn w̄è 1926 gūn à p̄i: Tilasi ma kū mà era mà gé wé kpàte Busa k̄inai, zaakū àkūmɛ b̄usu dí kpa gbēz̄k̄ɔke tó d̄a. N̄iki kína mé à t̄ei, ń gbãname læele. Ama Clapperton d̄s̄ kū Kaama kū Wawao b̄usu yãnɔ b̀ò dodo, akū à ń sisi kíbusu f̄itinnanɔ ũ, akū à k̄è d̄o à p̄i Busa k̄inan òten dite m̄ide ũ. Kū Richard Lander wé kpàte Kaamai w̄è siik̄ɔ gbera, akū à takada k̄è Busa kína kū ò d̄s̄ Barugu b̄usu k̄inanɔ gbē z̄k̄ɔ ũ yã musu. B̄usu gbēz̄k̄ɔkeyã p̄i lik̄ɔaname, kū òten gbãna kū Barugu kíbusu s̄ĩúnda pínki vī d̄k̄ɔne kū bèere kū òdi li Busa kū Kisira kàte zaa káakun̄ɛero.

Kaama kū N̄ikio kū Wawao Busa dite ń gbē z̄k̄ɔ ũ, zaakū gwen Kisira pó z̄inɔ káten, ama Busa yãnɔ gbãna vī N̄ikia ke Wawa ke Ilo ke Kaama a gbēz̄k̄ɔke yãiro. Oni f̄s ò pi Kisira yã zĩ baaruu bèere vī Busa ditena gbē z̄k̄ɔ ũ Barugu kíbusu kparanɔ té donyĩze kpa gūn, ama adi Busa dite gbē z̄k̄ɔ ũ b̄usuyãḡɔḡze kpa gūnlo.

Barugu yā zī baaruu

Zé kû Landers sè za a Badagiri ari Busa 1830

Barugu yã zĩ baaruu

Wè 1800 gena 1900 dagura ani fĩ àgõ de Busa gbãna vĩ Iloa zõkõro. Bùsuyãgõgõze kpa zaa 1900 taka Busa ni fĩ à pi ákũme gbãna vĩ fíti Wawaa kũ Iloo kũ Kaozeo kũ Rofiao kũ Agwarao kũ Babanna bùsu ifãboki kpao. Babanna bùsu ifãlete kpa are dõna Nìkia. Sika sari de anasara gbãnamõnnerinõ kpé ò su, Nìki gbãna vĩ Nanzeria Barugu gènmidõki kpa kíbusu dínõa: Yasikira, Okuta, Gbanara kũ Lesao. Kaama sõ à kú Nìki gbáruo.

Á kú futeokarayã gũn kũ Bamarubere né mé à Wawa kíkpata kàte, àkũme arufanna kũ ò tè Kisira gbẽ kũ ò gĩ Isilama yã síi suna Busanõ ke buri ù. Wè 1830 gũn Wawa gbãna vĩ de Busa kũ Kaamaola.

Zĩ zõkõ kũ kína vĩn sa'ona kũ wète dãkpãnaao ù. Ódi donyĩ kene n̄ dikiri ù akũsõ à sa'onnenaa bèere vĩ a gbẽnõne. Barugu kínanõ kpata gwena busanaa bò n̄ kana kpatan zékpape gũmme. N̄ kína gẽneblena zé mé à tò Nìki kũ Busao bùsuu kpàate kíkpata fítinõ ù, akũ kína zõkõnõ gbãna vĩ kpata fítinõa. Kínazõkõketõ mé à dõm̄ma.

Ó zĩ kũ ò kà wè 1835 gũn yã kè takadan zaa Gwandu ò pì, Barugu zìkarinõ lète Kaozea ò Gwandu kína dakũna dè, ama odi dõ bire yãn Busa dorõ. Anigõ Barugu zìkarii pìnõ bò wète pãndeame.

Wè 1845 gũn Gezere kũ à ye à gõ Busa kína ù lète Busaa à Sare Ilo Beraki dè à yã zĩ takadanõ yàka pínki. Gbẽnõ bàa lè ò tà Wawa dasi. A kíblena zaa wè 1844 gena 1865 gũn à tò Wawa kũ Busao kè nna kũ kõo, ama à lète Kaozea de à fĩna boṃma, kũ ò kùsi Busa nénõkpape kea pãsipãsi yãi.

Gezere ga gbera gènnõ akũ Kitoro né Dantoro kína gẽnebleri Kíkpaasi dè. Akũ mé à kpata s̄i kũ gbãnao à kí blè ari wè baraakuri awẽ'aakõ ari wè 1895 gũn. Wè 1882 taka Dantoro kíblena gũn, Busadenõ Takpa kenõ gbà zé ò vute ò Leeba wète káte.

Gebe zìkana gõrõ Busa kũ Yawirio nna kũ kõo. Kíbusu mèn pla pìnõ gbènnakpana kũ kõoo kà a kákia wè 1880 gena 1890 dagura n̄ kínanõ lédokõnõkena yãi. Yawiri kína kũ Busa kína Dantoro fùte Gebe Kambarinõ. Kambarinõ fùte Yawiri dasi ò Sèbe bikù suna Busa bùsun, kũ Galo dí fĩ à n̄ dãkpã à n̄ bo Kotongora kína Ibrahĩ Nagwamase kũ ateni n̄ kũkũ zònõ ù dõro. Bùsu kõ tẽne zìkana kpà Galone dõ. Kambari pìnõ vùte Busa bùsun, atẽnsa Kwanji kũ Agwarao kũ Rofia kpanõ. Adi gĩ kero akũ Kambari pìnõ m̀n̄ne kũ ò n̄ zĩda vĩ, akũ ò lète Busa kũ Yawiri gó'itenõa. Abire yãi Dantoro fùteńyĩ kũ zìio, ama sé kũ à zìkarinõ s̄isi bona Yawiri de ò kpáai.

Barugu yā zī baaruu

Yawiri gbē Dangaladima Abershi mé à dò zìkari kù ò ɔ kàkara pìnɔne are káaku, ama à a zīda bò de à gō Yawiri kína Galo gēne ũ. Kaama kína Mōra Tasude kpà Dantoro, akū ò zīi pìi mī dè, akū Dantoro Barje Bello dīte gbē zōkō ũ à yā gōgō gu kù ò gbāna mōnne dufunone. Ama Abershi zé wète à pé Barje Belloa, de à Kambarino era Yawiri gbáru lán káaku bà, bee kù ò vùte Busa bùsun, akū Yawiri kù Busao kè kù kōo ibere pāsīno ũ.

Wāna Nīkii

Faransi anasaranō zīblena Dahomea mé à n gbá zé ò are dō gūgbānduru kpa ari Sèbe léa. Óten zé wete ò gó'itezeki ke Sèbe léa, de gó'ite gō bo gwe à gé ísira léa. Gu kù à kú n nēsen Barugu ũ, zaakū gwen Busa ísō gbāna kun. Bona gwe gó'ite zōkōno ni le ò gēte ari ísira léa. Gilisi anasaranōn lédokōno vī kù Busa kína kù à a zīda dīte Barugu pínki dikiri ũo. Ama Faransi anasaranō dīte kù Nīki kína mé à gbāna vī Busa kínaa, akū ò gōgō ò lédokōno takada sí Nīki kína pīia. Óten da takada pī ni Gilisi anasaranō lédokōno takada kù ò sì Busa kínaa ke pā. Captain Decoeur bò Marseilles, Faransi bùsun, gena Dahome de à lédokōno pī takada sí.

Goldie zèo kù tilasime à lédokōno ke kù Nīki kínao a zīda, de lédokōno kù Faransino ni sù ò ke kù Nīki kínao sún pó kù à kè kù Busa kínao ke pāro. Akū Goldie yā gōgō kù Captain Lugard gé Nīki Decouer ā. Lugard pī tó bò Gilisi kpata gbē zōkō ũ zī kù à kè Uganda yāi. Lugard fūte Liverpool wē 1894 mō supplade gūn à gēe Royal Niger Company zīkēki zōkōn zaa Akasa. Bee kù bona gwe gena Nīki zé gbāna, zé kun kù ani fō à tá pī daside o kù gó'iteo. Captain Decoeur sō, séde à taa o zīte kù a gbēno.

Lugard fūte kù táo bona Jēba zaa Sèbe léa mō kēndo gōro baraakuri plansari kù anasara gbēdake kenō gbēnōn pla kù zīkarino gbēnōn bupla kù Takpanō kù Gambarino kù Yuru asoserino gbēnōn wàa do kù basiikō. Mēwāna ten wari dōmā, n pókasanō yakuna kù legū kpekpe kù à n gbēo, n póble ten kīamā, akū Lugard kù a zīkari kù odi zī dañne papanarōno kōde kè ò Barugu bikū. Asoserii pīno sō ò vīna vī, akūsō odi anasara pīno yā maro. Á lédokōno takada sì Kaama kínaa. Ó bò téte kōi. Lugard swē gbānake mé à tò tá pī sí à kè, akū kpekpe ò kà Nīki mō kuriawēedode gōro kuriawēeplade gūn. Gōro sōro gbera akū wēte gwe bárasirano lēterīma. Ó Lugard pā kù kà sēwedeo a mīia ari à gē a mīwan, akū à mīnna kè à bò wēndiio.

Yā pīno kenaa gūn Lugard kà Nīki Decoeur ā, akū à lédokōno takada sì Lemam Audulai kù à de lagaki ũ kínaa, adi ke kína kīnaanlo, ama à kè kù kína pī tóo. Gōro sōro gbera kù Lugard tà, Decouer kīpa kù a Senega télidenō, akū à kína laakarīi gāte, à ɔ dà lédokōno takadan a zīda zena kù Faransio pó ũ.

Barugu yā zī baaruu

Faransinɔ̀ gí lédokɔ̀nɔ̀ takada kù Lugard ɔ̀ dàn wɛ̀ 1895 mɔ̀ káaku gūn, akù Dahome gomina Victor Ballot kipa Niki. Yā kù à kpàkpa à gèeo, àkù mé à ò Niki kínane à gí lédokɔ̀nɔ̀ takada kù à kè kù Gilisinɔ̀oi. Ballot sù kù zìkarinɔ̀ dasi, akù ò dà Barugula pínki. Ó zìkari gàinɔ̀ kpàatete dasi bùsuu pìà pínki. Ballot pìi gète a zīda ari Sèbe léa, akù à zìkarinɔ̀ dìte zaa Leeba kù Gbaziboo Takpanɔ̀ kibusun. Ó vùte Kaama wɛ̀ 1897 gūn.

Faransinɔ̀ pā kpà lédokɔ̀nɔ̀ yā kù Royal Niger Company gīnake à kèi. Bee zaa Busa ò zīgwarinɔ̀ dìte, akù ò gu kù ò yeinɔ̀ kùkù Sèbe léa, gu kù gó'ite ni f̄s̄ à gèten zaa ís̄s̄ gēi ari ísira lé kpa. Ó Faransi zìkarinɔ̀ gbē zōkō Bretonnet gbàre à gé Faransi zīgwarinɔ̀ gu dufu kù zaa Sèbe guragura. Company pì gbāna Busaro, akù Bretonnet gu s̄i kù Faransi bùsu tóo. Company zìkarinɔ̀ kú gwe de ò gínnero, akūs̄ wētedenɔ̀ gbāna vī ò kō yā maro, de ò le ò ze ò gí kù ní zīdao yā pìnɔ̀ gūnro. Bretonnet fùte Carnotville wɛ̀ 1896 mɔ̀ kuri awɛɛpla gɔ̀ɔ̀ baraakuri plansari gūn. Akù à m̄i pè gugbānduru kpa à dò Kandii gena Ilo. Gwen à Carrerot dìten gugwari ū. Akù à tà Busa ḡnɔ̀ḡnɔ̀, à kà à wɛ̀te lè lokona.

Kína dufu Kisan Dogo ten z̄i soru ke à z̄i ká kù Wawa kína Kibanio kù à zè kù a kpata kpàasideo, akù dɔ̀ à gí à kíkèi. Akù Busa kína pì wé kè Bretonnetia de à kpáai à kusi Wawaa à à ble kù z̄iio, à Kantama ká kpatan kína dufu ū. Kantama pì bi Kisan Dogo daneme, aniḡs̄ gí a kíkèiro. Faransinɔ̀ lédana Busa kíkpaata yān le mé à sù kù yā kù odi kpákparonɔ̀ kpekpe. Abire s̄o ani tó z̄i kù Bretonnet sù ke lite. Ani f̄s̄ à ze kù gudākpākinɔ̀ kátēnaao ado à gu síoro, séde à gbāna mɔ̀ bùsudenɔ̀ne. Wawa kína Kibani kù ò à bò kpatan né Kwaara mé à tò ò bò Kisan Dogo kpe Busa bùsuu gūn pínki ari Bariba bùsun zaa Kandi, gu kù bonkpede pìnɔ̀ gèe ò ùten.

Tilasi Bretonnet kù à gé gu kù bonkpeyā pìi dàgula à kàn. Káaku zaa Kandi, akù dɔ̀ Ilo, gu kù à gugwarii gè warin, bee Busa, gu kù Kisan Dogo iberenɔ̀ zé lèn òten ní p̄oyeyina ke. Kaama kína Mɔ̀ra Tasude wé kèa se de à z̄i ble zìkarinɔ̀ ḡai kù à bò Wawa òten suawa. Abire tò Bretonnet zé lè à Faransi gēnenɔ̀ dìte gus̄inda pínkia.

Kpekpe akù bonkpedenɔ̀ kō kàkara dasidasi zaa Mɔ̀re, gu kù à kú Yagbas̄o (kù òdi pi tera Babanna) sare. Ó z̄i gbāna kà gwe, Kisan Dogo kù Faransi zìkarinɔ̀ ten z̄i ká kù bonkpe gbēnɔ̀n wàa suppla kù basɔ̀roo, gu kù ò gusɔ̀kɔ̀ kùn. Gɔ̀ɔ̀ kùà ò lèkara zōkō l̄ika lakutunɔ̀ pínki, gēki kun mèn pla ke aakō, kù a dākpāna ke a tatana araga. Lèkaraa p̄ime gudākpābo mana ū Bariba kù Busa kine kù òdi gé pónɔ̀ símmanɔ̀ yāi, ke dɔ̀ Musulumi zòkùkūrinɔ̀. Babanna yā kù à dɔ̀ngu pó ū, ò z̄i kà pās̄ipās̄i ari gbēnɔ̀ gàga dasi, ari kù anasara gugwari Carrerotio. Ama òten da anasara pìnɔ̀ bi Gilisinɔ̀me. Odi dɔ̀ Faransinɔ̀ yān doros̄ans̄an.

Faurité, Le Royaume de Busa de ses origines médiévale à 1935

Barugu yā zī baaruu

Robert Cornevin takada kɛ̀ òdi pi, La République Populaire du Benin (1981). Takada pìi gūn à pì Faransi gudākpārino vutena kɛ̀ zīŭ Bariba būsun, akū à a yā mii dè à pì: Ó zī kpekpe kà zaa Bueru kū gu làa dò. Á likana kū à zīŭ mii dè, akū à gu kù Faransinone Sèbe bara la kpa zaa Say būsun ari Busa, akū dɔ zaa Busa ari Kaama gena Kisi. (9th parallel)

Bretonnet zīrinɔ̀ kà mɔ̀ suddo gbasa ò vuteki lè Busa būsun. Faransinɔ̀ n̄ gēnenɔ̀ dìte gbēnɔ̀n aakɔ̀ zaa Busa kū Iloo kū Kaamao. Busa būsun kinanɔ̀ kɔ̀ tēne fiti mé à tò Faransinɔ̀ zé lè ò sù ò gu kù. Oni fɔ̀ ò gbeka lán bonkpedenɔ̀ dàgula à zaka kà nà ke lán ò kèkèkɔ̀a nà. Kisan Dogon ò bò a kpe ado yá, ke Faransinɔ̀ yā kú a gūn gbānagbāna? Yā pìi gūn Kisan Dogo ado mé à nna mà Faransinɔ̀ ɔ̀, akū kina kparanɔ̀ pɔ̀ dí ke káao nnaro. Á kè lándɔ̀ à légbɛ káaku kè Kisan Dogo kū Faransinɔ̀ nna, ama yā pānde kpé.

Wè 1897 bunsire da gūn à kè lándɔ̀ pɔ̀ sīnda pínki kpàte bà, yā kū odi e Busa būsun zikiro, bonkpeyā wì à dàgula beema pínki. Ama bonkpede pìnɔ̀ dí fɔ̀ ò zè gbānagbāna ò gì Faransinɔ̀nero. Faransi zīkarii pìnɔ̀ kīanaro, n̄ dasi kà gbēnɔ̀n wàa pla kpé basɔ̀ro, akūsɔ̀ ò zīkabɔ̀nɔ̀ vī manamana. Kà kū Busa zīkari gèsedenɔ̀ kūna kū sári kū n̄ sōdenɔ̀ kūnaao dí fɔ̀ à póke kèñnerɔ̀. Mɔ̀ kuriawɛedode gūn ò pɔ̀ sīnda pínki mii dè. Ó Major Ricourt dìte Dahome Musukpa zīkarinɔ̀ gbē zōkɔ̀ ũ. Mɔ̀ kū à téinɔ̀ gūn, à bôte Busa būsun kpa, akū à gudākpāki dufu kū òdi pi Forgetville kàte zaa Yagbasɔ̀ (kesɔ̀ Babanna).

Wè 1898 naanaa gūn ò būsuu pìi sì mámmam, akū ò Barugu lè ò kàkara kū Dahome Musukpao. Faransinɔ̀ gudākpāki vī leu sɔ̀ro Busa būsun: Ilo, Busa, Kaama, Forgetville kū Aremberg gudākpāki zaa Lɛɛba sare Sèbe léa.

Zaa gɔ̀ro kū gonati Lt. Ballot sù Busa wè 1895 mɔ̀ káaku gūn, òdi Faransinɔ̀ e būsun gēn baaakɔ̀. N̄ gena kū sunaao pìnɔ̀ kū Kisan Dogo ɔ̀damanaao kū gudākpāki kū à nà à bobonaaanɔ̀, yā pìnɔ̀ tò kinenɔ̀ nà yānɔ̀ gbekanaa, atēnsa kū odi póke le ò síŋma likalikaro. Busa kina mé aten àre ble ado. Bonkpeyā kū à fùte gōnɔ̀gōnɔ̀ wè 1897 dagura nàa Busa kinenɔ̀ nèsefutena yāi. Adi sí ke kinenɔ̀ nèse gɔ̀ nna kū bàaidenɔ̀ lédana n̄ būsun yānworo. Baadi pínki nèseyakana yā mé à tò Busa būsun kinanɔ̀ ɔ̀ kú wè 1897 bonkpeyān n̄ pínki, sé Busa kina kū à Faransinɔ̀ fīna kūna.

Faransi zīkarinɔ̀ gbē zōkɔ̀ Captain Toutee fù a pāsike yāi. Ó būsun lakutudenɔ̀ pónɔ̀ síŋma kū gbānao ò wé'i dà nɔ̀gbēnɔ̀, ò flā kè gōgbēnɔ̀ne kū nɔ̀gbēnɔ̀ pari gūn taari fíti kū ò kè zīkarinɔ̀ne yāi, akū dɔ̀ ò lakutu kinanɔ̀ sōsɔ̀ ò wé'i dàŋma. Akū lakutude pìnɔ̀ zé zè a yā'ona kū Barugu wēte kparanɔ̀ne, ò gì póble kpái. Kpekpe ò tilasi dà Touteene à kúte ke Gilisi Companynɔ̀ne wé'idaŋma gūn, ò gó'ite sākááre de à zīkarinɔ̀ era Sèbe zīte kpa ò bo aafia.

Barugu yā zī baaruu

Tera sà Sèbe gu pìi gǝ kari pó ũ. Faransinɔ zèo ògǝ gó'ite zeki vī n̄ zīdane. Company sǝ à zèo ò gíinne, ama ò zīkarinɔ vī kũ oni abire kero. Lugard mé à zìze dàinne bona Jeba, akũsǝ Willcocks gèe are à gè Baragu b̀sun de à naasi darɔma lán ò kpàkpa ò ke nà, akũ à Baragu gènomidɔki kpa s̀. Zaa Kaama Gilisinɔ vutena lakutu ken kũ à zǝ kũ Faransinɔ b̀raaoro. Kũ òten yā gǝgǝ kũ kǝo a zéa busebuse, akũ Kaama kína kũ à bárasira b̀su gule p̀ vī yāpura s̀ dina a sǝnna manaa kũ a kakakena manao. Nénɔkparenɔ téi dasi b̀nu, ò a fēneda kũna kũ a sárinɔ lán a dizi kè nà Clapperton gɔɔ.

Gɔɔ kũ nénɔkpare p̀nɔ zena òten yā b̀te, n̄ wé b̀iri òten anasara pura kũ ò utanɔ dadana, í ten sirɔmanɔ gwa, n̄ dikiri kína pàta à wiki lè Willcocks-a, à p̀ a bídi kè pó kũ Faransinɔ s̀ ke Kaama. Á de à ɔ dà lédokǝnɔ takadan kũ Lugardio wè 1894 gũn, de yā dí taka sún keroo? Á kè dera Willcocks ten yā o kũ Faransinɔ, akũ adi péɔmaroo?

Zì nigǝ ye à fute Barugu b̀sun. Gilisi zīkarinɔ dasi kũ sà, ò kà dubu ũgbangba, ò kú b̀sui p̀ gu sǝnda p̀nkia. Abire yāi Faransinɔ nà yāgǝgǝnaa likalika, akũ ò ɔ gbàre gu kũ ò kũnanɔi p̀nki. Kpekpe Ilo kũ à kú gugbānduru kpa meli basɔɔro mé à gǝ oten kǝde kei. Tootee ten da gó'ite ni fǝ à gète Sèbe léa bona Ilo gena ísira, akũ Faransinɔ ye gwei, ama bee Ilo gè Gilisinɔ ɔ. Kpekpe ò wè kũ Niki kũ Barugu gu zǝkǝ kpao kũ Dahomela Faransinɔ pó ũ, ama Busa kũ Kaama kũ Sèbe léa gu zǝkǝnɔ gǝ Gilisinɔ pó ũ.

Lán ò wǝ Niki nà, leme Faransinɔ kũ Gyamanɔ wǝ Fada N'Gurumai le Dahome kũ Togoo musu kpa. Yāpurame, ísira bara b̀sunɔ kǝdekena gu p̀nɔi kè kari ũ, akũ b̀su leu aakǝ p̀nɔ zèo ò ma kǝne. Á mana le, zaakũ Gilisi zīkarinɔ kũ Faransi p̀nɔ ye ò kú kákũ Barugu b̀sun. Faransinɔ ɔ dà lédokǝnɔ takadan kũ kíbusu kũ Gilisinɔ dìte n̄ p̀nɔ ũo, akũ ò gu p̀nɔ s̀. Yāpurame, fíti mé à gǝ kũ zì fute Baragu b̀sun wè 1898 naanaa gũn, kũ Faransi kũ Giisi zīkarinɔ téli dɔ kǝa, gɔɔ kũ n̄ baadi swabarayāgǝgǝrinɔ kàkara, akũ ò ɔ dà Gilisinɔ kũ Faransinɔ lédokǝnɔ takadan zaa wè 1898 mɔ suddo gɔɔ gèro donsari gũn. Adi kàkara kũ Gilisinɔ kũ Gyamanɔ lédokǝnɔ kũ ò kè mɔ supplade kũ à gète gũn. Abire gu kũ òdi kǝde kei yā m̀i dè. Lédokǝnɔ díkína mé à Togo kũ Dahomeo gukpaatele yā m̀i dè. Ákũme Gurumanɔ b̀su kũ Mɔsinɔ b̀suuo kũ Gurɔnsinɔ b̀suuo kũ Faransi pó ũ, ama ò wète lagataki zǝkǝ Sansanne Mango kũ Faransinɔ dìte n̄ pó ũ kpà Gyamanɔa. Lédokǝnɔ káaku dire mé à Busa b̀suuo kpà Gilisinɔa. Ó Faransinɔ tè gó'ite zé Sèbe léa, ama ò Niki kũ ò kǝde kèii kpàɔma.

Kpanyī bèereɔde kũ Kaama kí Mɔra Tasude kè Lugadine yā mé à tò Lugadi à kè kí gòde ũ, àgǝ gbāna vī Barugu ifālete kpadenɔa kũ Kaama Bokobarunɔ. Suna gɔɔ kũa Kaama gu leu sɔɔronɔ kú Niki ɔime, Kaama kína sǝ à leele kũ kína kparanɔ.

Barugu yā zī baaruu

Kū Faransi kū ò kú Barugu b̀sunno lédokōno pì yā mà, à b̀ ñ sare. Ó mà kū b̀su kpaatekile ni ze ifālete kpa kū Taberao kū Okutao kū Boriao kū Teregbanio kū Yasikirao kū Dekarao. Akū à tà gugbānduru kpa ari Girisi kū à de Ilo g̀zeki ũ ifālete kpa meli kuri.

Faransino z̀karino senaa

Ḱnanao d̀ tilasi da talakanone ò ñ sé z̀karino ũ lákū àdigó de nà, adi ke ḱnenao kū gbē kū ò ñ z̀da v́no lo. Lakutu nibono digó kú kari léi, kū mókōnome òdi ñ kū likalika ò ñ kpá gbē kū òdi z̀karino sénwa. Nanzeria g̀ uteki ũ Dahome gbēnoe kū Neeza gbēno. Atēnsa Neeza z̀dārinō, àdi ke z̀ĩ ũ ò ɔ pétef́ma gbē kū odi z̀karino sénone, zaakū òdi v́ b̀su kpaatekilela araga. Nanzeria Barugu b̀su kí z̀kerino k̀ ò pì Dahome Barugu gbēno kàñla dasi. Abire d̀ keñne vāniro, zaakū à ñ dasi kū à z̀kō yāro kàra be'ogósina yāi. Akū Faransino kúte k̀ Gilisinone kū Pɔtuginō kū Liberia gbānadenō ò pé nibonwa ò ñ era ñ b̀sun, de ò le ò kpá b̀su dasi lagonaai, zaakū yā pì k̀ vāni gbē kū òdi z̀karino sénone, akūsō ñ b̀su aruziki k̀, kū ò k̀ra búbarino kū gbē kū ò kà be'ogokpananōi yāi.

Gilisi gbānadenō wè yā pì kpado. Bee kū abireo wè 1918 mo aakōde g̀n Lugadi lé gbè kū à z̀karino sé à kū a z̀da z̀karinnola zaa Nanzeria kū Dahomeo gukpaatelea. Lugadi yā d̀te gbāna a z̀keri gbē z̀kō kū ò ñ d̀te Faransi b̀su kpaatekilenone ò pé nibonwa ò era ñ b̀sun, akū z̀keri gbē z̀kō pino zè gbāngbān yā pì yāi. Ama tó ò Barugu yā kū à kēna takadanno gwà kū wè kū wèeo yāno, oni e kū Faransino yā nna yā kū ò è Gilisinwa yāi

Yami 7 — Anasara gbãnamɔnnedeno ɔɔɔ

Kũ Gilisino sù vute Busa wɛ̀ 1898 gũn, à dekɔ̀la kũ lakutu fítioro kũ à lika kína ɔn buturukui. Ó bĩni bò ò lika kuta mèn baraakuri pìnɔi. Wéte gbẽno dasi kà lán gbẽnon wàa basiikɔ̀ kũ baroo bà. Busa kũ à de Barugu kíbusunɔ̀ mède ù akūsɔ̀ à tɔ̀ bò yã zĩ baaruu gũn, a yã dí kɔ̀ sé kũ a wéte fítikeoro. Abire mé à de bárasira b̀susu yã zĩ baaru bídi ù. Kũ anasaranɔ̀ b̀o lakutu fítii ù, à yã bò ní sare, zaakũ wɛ̀ 1800 gena 1900 gũn à tɔ̀bɔna ye à kũ Bẽne pɔ̀ ù.

Lander gena Busa gɛ̀n plade wɛ̀ 1829 gũn à pì à dasisarikenaa bò gagagyã kũ à sìngu Mungo Park ganaa gbera kĩnaame. Á kè à pì: Ó sì kũ Busadenɔ̀ bò buri kũ à zĩ de ní kparanɔ̀la bárasiranɔ̀ b̀sun, kũ zaa káaku ari Mamadu yã gɔ̀ su, mókɔ̀nɔme tãnagbagbarinɔ̀ m̀deno ù. Ákũ mé à tò donyĩzedufusirinɔ̀ kpé òten bèere líne kũ gbẽ kũ ò kpé zé zĩ yã kũnanɔ̀.

Anasara gbãnamɔnnedeno ɔɔɔ Barugu dasi kà lán dubu wàa do kũ basuppla akurio kũ ò fãkɔ̀ana kilo² dubu baaakɔ̀ akuri gũn. Niki kíbusu mé à zɔ̀kɔ̀ akūsɔ̀ à bèere vĩ de gu kparanɔ̀la, a dasi kà lán dubu wàa do kũ basɔ̀roo bà. Niki gbãna vĩ Barugu b̀susu kũ à kú Dahome gũnwa pínki, bee kũ wɛ̀ 1800 gena 1900 gũn a gukenɔ̀ gɔ̀ ní zĩda pɔ̀ ù lán Kandi, Kuande, Zugu kũ Kparakuo bà. Kũ ò b̀susu kpaatekile dà Gilisino kũ Faransino dagura, Niki k̀ra Lesai kũ Okutao kũ Gbãnarao kũ Yasikirao. Tó ò Niki lèkɔ̀a kũ kíbusu kpara mèn siikɔ̀ dínɔ̀: Busa, Ilo, Wawa kũ Kaamao, ní dasi bi dubu buplame légelege. Busame gbẽ zɔ̀kɔ̀ ù Wawa kũ Iloone, ama Kaama kũ à bò Niki a zĩda sì Nìkia kũ Busao.

Gilisino Barugu b̀susu lé dìte wɛ̀ 1900 gũn, kũ à de Busa, Kaama kũ Iloo ù. Ó kà Nanzeria gugbãnduru kpa b̀sun. Anasara z̀karino kũ òdi ní sísi 'West African Frontier Force' Barugu b̀susu yã kũ ɔɔɔ zaka fítii gũn. Abire gbera wɛ̀ 1902 gũn ò nà wétedenɔ̀ne ní ɔ̀. Akũ ò kpàate leu pla, Barugu gugbãnduru kpa kũ òdi pi Busa kũ Barugu gènmidɔ̀ki kpa kũ òdi pi Kaamao. Busa ḱnan ò dè Barugu gugbãnduru kpa gbãnade ù, à gu kũ ani fɔ̀ à pi a pɔ̀ ùno kũna kũ gu kũ à gbãna vĩmmanɔ̀ kesɔ̀ gu kũ ò a Barugu gbẽzɔ̀kɔ̀ke sìno: Ilo, Wawa, Babanna kũ Agwarao. Kaama ḱnan ò dè Barugu gènmidɔ̀ki kpa gbãnade ù, bee kũ Yasikira, Okuta, Gbãnara kũ Lesao kú a gbáru anasara gbãnamɔnnedeno ɔɔɔ ãro, Niki gbárun ò kun. Busa kũ Kaama ḱnaon ò dè kí gòdeno ù.

Wɛ̀ 1907 gũn ò Barugu b̀susu lè ò kàkara kũ Kotongora b̀susu kũ ò kè dufuo, akũ Barugu gɔ̀ gu mède ù Kotongora gbáru. ɔɔɔ birean ò Ilo kũ Barugu ifãlete gugbãnduru kpa gukenɔ̀ sì Busaa, ò kpà Sokoto b̀sua, yã pì dí ke Busane nnaro pátipati. Len ò ibete tà kpàte le, kũ Mr

Barugu yā zī baaruu

J. C. O. Clarke sù Barugu gu kũ wè 1912 gūn, akũ à yā pì kpàturuu kpà. Ákūme à gè kũ bárasira yāgōgōrinō yāo (Native Authority) Busa.

Busa kína ke dí sù à Sèbe kũ ò à yàasa kàra dabuyā ũ Kisira sugōro bikūro, sé wè 1908 gūn kũ Kitoro Gaani yā tēe kè à Sèbe bikù gó'itenō té à sare kpa pla pínki.

Kũ ò Mōra Tasude kè kí zōkō ũ Barugu gènomidōki kpa, adi ke wēte kũ ò kú Niki gbárun à kèñne ìni adoro, ari kũ Busa pìio se dō. Busa è ò kíbusu dufu kũ à kú a gbáru zaa zī kè kāao lēele kí gòpurade bùsu ũ. Busa kína ten da Kaama kína sena lei Barugu bùsun kú a zéaro, abire pōfē kpé kú à nēsen ari wè 1955 gūn, kũ ò Kaama kí gòpura sì, ò à bùsuu lè ò kàkara kũ Busa kíbusuo, akũ ò a tó līte Barugu kíbusu ũ. Á mana ò dō kũ Kaamadeno dí we kũ n kína kunna kũ Busa kínao gō de lero.

Gakuri lagona plade kũ ò kè Busa kínane, àkūme kũ Gilisino zèo ò Ilo kũ Fulani kpàsa kũ ò kú Barugu gugbānduru kpanō sí ò kpá Sokoto bùsuua. Fulanino Ilo kũna yā gōro pla wè 1800 gena 1900 gūn, ama ò kpé dō Barugu wēte ũ. Ilo kína dí Busa kína dite a gbē zōkō ũ adoro, ama à kēna ditena a bùsu kú Busa gbáru gōro kũ anasara gbānamōnnerino nà zīa gōnōme.

Tó à gō Gilisino yāime, Busa bùsu yāgōgōna zī'ūke bō Kitoro Gaani kínaame, kũ à de wēmiri kàsara ũ. Ódi pi Busa kíbusune 'Emirate', bee kũ Kitoro Gaani pì bi Musuluminlo.

Wè 1915 gūn Clarke lé dà Hamilton-Browne-wa, akũ à bō ku yāo le, de ò Barugu kakara kũ Yawirio. Len Yawiri nigō ke kíbusu sà zōkō ũ le, akūsō à kí zōkōno nigō de nibōno ũ. N gbē zōkōme Aliu ũ bona Sokoto, Busa gu kiname Turaki kũ à de zò ũ, Busa gu ifālete kpa kiname Aliyara kũ à de Lupa ũ, Busa gu gènomidōki kpa kiname Ajia Umōru kũ à de Takpa ũ Lēeba, akūsō Kaama gu kiname Zábaruma ũ.

Mō suddode gūn Kitoro Gaani dakūna Sabuke kũ ò a dà kpésiran yā bàa sì, akũ à zīkarino kàkara lán gbēnōn wàa pla kũ basōro ari wàa aakō kũ basōroo bà, ò gé zī ká kũ sáo kũ kà sèwedeno kũna, akũ ò gèe ò Busa sì. De à kpé à síngu, à dà gbē kũ Turaki n zīnole, akũ à yā kũ à sù aafiao pì:

- Turaki Busa kpata tó.
- Turaki kũ Aliyarao kũ Ajiao bo Busa gūn.
- Kína kũ ò à bō wēten era kpatan, kesō kínane pānde kpata ble.

Kũ ò gì, akũ bonkpede pino Busa sì ò bárasira yāgōgōrinō dède. Turaki bàa sì à bō, ama ò pè Aliyara kũ Ajiaooa ò n dede. Wawa kũ ò nà Ajia gbáru zè kũ Sabukeo. Clarke kũ Aliuo bōte

Barugu yā zī baaruu

kū Garafīnio ò gè Busa kū dandokanɔ gbēnɔn gēro awēēpla kū zīkarinɔ gbēnɔn baraasɔro. Ó bonkpēdenɔ dè gbēnɔn kēndo zaa Garafīni, Busa sō gbēnɔn kuri, akū ò gèe gēnɔmidɔki kpa ari Kaama. Ó yā gègō gbàna kū Ɔyɔ gbānadeno, akū Ɔyɔde pìnɔ bonkpē gbē zōkōnɔ gbēnɔn suddo nàñne ní ɔí. Sabuke sō ò kùrai. Ó yānɔ ò dasi pó kū à sù kū bonkpē yā pìio ò pì:

- Busa b̀usu yāgōgōna kū ò a yā tò z̀nɔne kū nibɔnɔ ò b̀okōte.
- Kitoro Gaani bona kpatan kū a d̀onyĩyāo.
- Busa nana Yawiri ɔí, Aliu yā kpàturuu kpà kū à Kisira pó zīnɔ sète à tào Yawiri.
- B̀usu yāgōgōna kōyādanaa sari. Gilisinɔ s̀uru kū Barugudenɔ vī zaa káaku làkañne.

G̀orokea Gilisinɔ ten Kitoro Gaani da kína g̀opurade ũ kū à l̀eele kū Sokoto kínao (Sultan) kū B̀orɔnu kínao (Shehu), zīkenɔ òdi a gya bo kína kū ani f̄ ò Gilisinɔ p̀oyenyĩna kero ũ. Abire gbera à p̀ofē kūna a gwena lagona g̀èn baaakō yāi kū a b̀usu kū ò sianɔ. A enaa g̀un Kaama kína kū ò kè káao l̀eele karambaani vī.

• Be'og̀osinaa. Be'og̀osina yā kū aten dagula kū a sina gbēnɔa kū gbānao gbēnɔ laakarīi f̀ute Barugu b̀usun, Busa kū Kaamao.

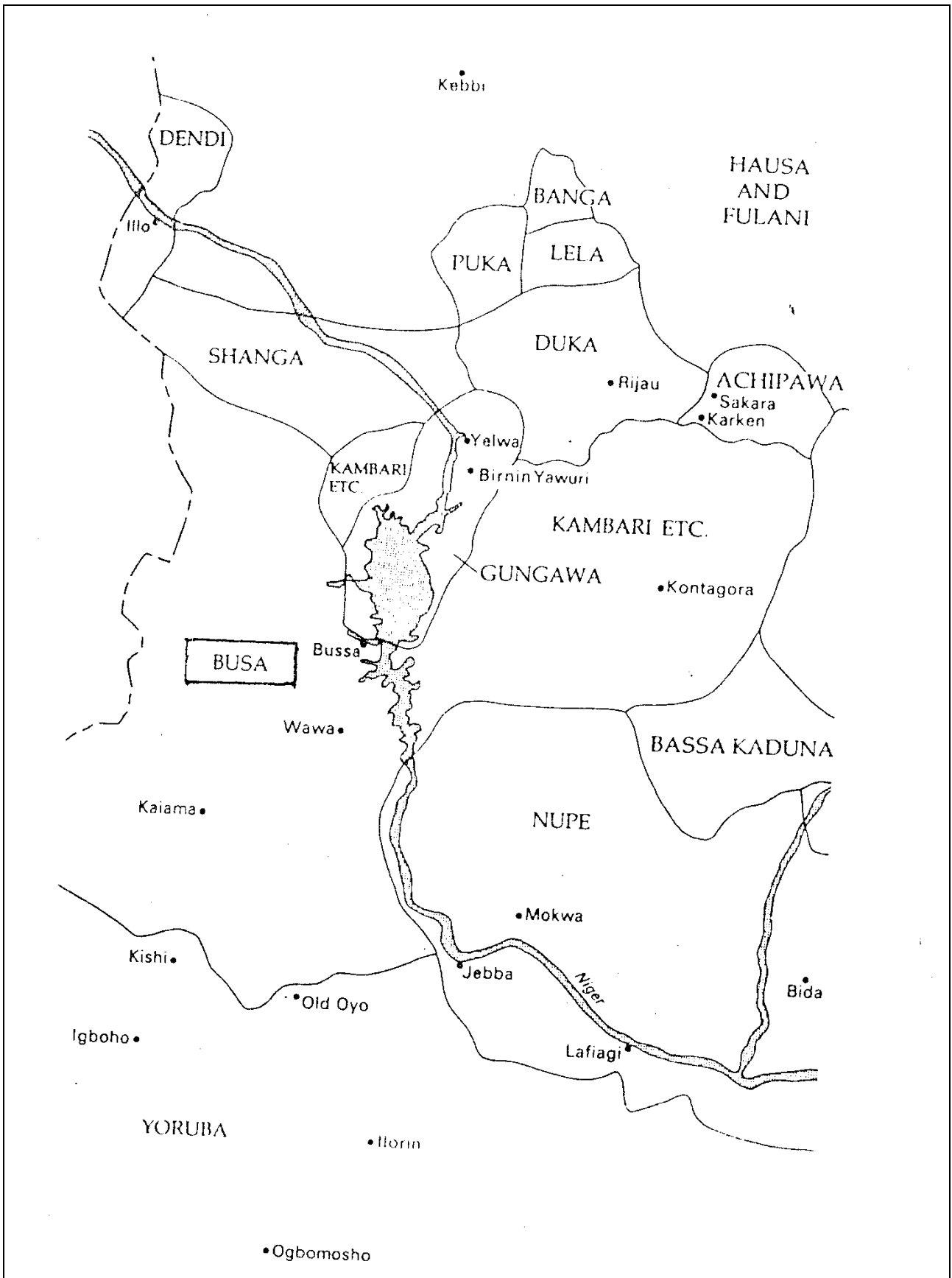
Yā pìnɔ kàkara pínki à Sabuke kū à de kínane ũ kū à zé vī à kpata ble gbà gbāna bonkpē yā p̀ii g̀un. Clarke likana gunɔi dí tó aafia su Baruguro. M̀o kuriawēēplade g̀un gu kpé lokona, akūsō ò Sabuke daki d̄ro.

Wè 1916 m̀o kuriawēēdode g̀un à kè lándō bonkpē kū ò kè wè 1915 g̀un ye à su d̀o bà. Zaa b̀usu bara Faransi Dahome kpa Barugudenɔ f̀ute ní gbānadeno, ama Faransinɔ ní blé kū z̀io gbasa ò wé t̄m̄ma. Gilisi zīkarinɔ gèe Sagũnu de ò ɔ pète Sabukea. Bonkpēde pìnɔ ni f̄ ò gín̄ero, ama Sagũnu g̀ò bezī ũ ari wè kuri. Wè kuri kū à téii g̀un Gilisinɔ yāketē kenɔ g̀g̀o, a kenɔ sō musumusu.

• Ó Turaki kū à de z̀ò ũ b̀ò kpatan, kū ò a k̀ù kū gbēdena taario yāi. Ó Kitoro Gaani dakūna Zibirin kà a g̀ene ũ.

• Ó Kitoro Gaani èra kpatan. Pari ye kína Zibirinyĩro kū à zè Turaki kpē bonkpēg̀oro yāi. Hoskyns-Abrahall kū à de wète gbē zōkō ũ Kitoro Gaani s̀isi zaa Ilorí 1924. Pari ye Kitoro Gaani manamana, a erana kpatan tò baadi p̀onna kè. Bee kū abireo ò èra ò à b̀ò kpatan wè 1935 g̀un kū à b́arasira b̀usu ɔg̀o blè yāi. A bona kpatan díkína sà dí su kū yāketē keoro. Ó a b̀ò wèten ò tà káao M̀okwa, akū ò a dakūna Babaki (Mamadu Saani) kà a g̀ene ũ. Ákũme kína ũ Agwara gu f̀iti kū à a zīda vī yāne. Á kè Musulumi gbāna ũ, akū àten Fulani-Gambari kíblena buri dada, àten kara kū a dokakena burio. Á kpata blè ari wè 1968 g̀un. A né Musa Muhamadu Kigera aakōde mé à kí blè ari wè 2000 g̀un.

Barugu yā zī baaruu

Buriyā kū ò likana Nanzeria Barugui

Barugu yā zī baaruu

- Bùsu erana a gbèn. Wè 1917 gūn kǔ Busa bò Yawiri ǎ, Agwara kǔ Rofia gunǎ kǔ Kongio kpé kú Yawiri ǎ, zaakǔ Yawiridenǎ mé òten bú ba gu kǔ Busa dǐte a pó ũ gūn. Wè 1919 gūn sǎ ò Agwara èra Busanè. Wè 1923 gūn kǔ ò Kotongora bùsu kpàatete, akǔ Busa gè Ilorí bùsu ǎ. Wè 1927 gūn ò Rofia èra Busanè. Kǔ Busa kùra Kongii kǔ Iloo kǔ Kaozeo kǔ gu kparanǎ wè baraasǎro kǔ anasara gbānamǎnnerinǎ kè káaku gūn, a yā kpé àten ũ Busadenǎ ari gbāra.

- Kaama nana Busa ǎ. Kaama kunna leelee kǔ Busao kpé kun yā ũ Busanè ari wè 1955 gūn, kǔ kpekpe ò Kaama kè gu fíti ũ Barugu kíbusun. Hamilton-Browne lé pà yā pìia wè 1917 gūn, ama odi té a yáiro. Ó lé pàa wè 1920 gena 1930 dagura kǔ tó Kaama kína tera Haliru gà, oni Kaama kíbusu kǔ Lugardi mé à kàte séte ò kǔ Busala. Haliru sǎ bi kefenname, adi kpata tóro, sé wè 1954 gūn. Gǎro birean ò tē yā kǔ ò lé pàaa pìi.

Wè 1982 gūn Kaama kǔ Agwarao kǔ Barutēo gǎ ní zīdanè. Anasaranǎ Bokonǎ kpàate Bēne kǔ Nanzeriao. Akǔ ò ní gbē kǔ ò kú Nanzerianǎ kpàate dǎ ari bùsu leu aakǎ. Bisǎnǎ kǔ Bokonǎ kpaatena Kèbi kǔ Naigya bùsunǎ, akǔ Bokobarunǎ kú Kwara bùsun. Bee kǔ ò ní kpàate, gbē pìnǎ nigǎ kpé kú kǎ gbēnǎ ũ, tóde ní buriyā kǔ ní futēokarayānǎn kpé kun.

Barugu yā zī baaruu

Nìki kínano

(1) Yara	(2) Suno Sero	(3) Sumaila
(4) Sero Toru	(5) Sero Kwara	(6) Kpe Gunu
(7) Sero Kpera	(8) Sero Betete	(9) Sero Tasu
(10) Kpe Seumera	(11) Sero Toru	(12) Kpe Lafia
(13) Sero Kwara	(14) Kpe Gunu 1810?	(15) Sero Bagidi
(16) Sabi Naina -1830 died at Ilorin	(17) Sero Kpera 1830-1837 died 1880	(18) Kpe Lafia 1837-
(19) Sero Tasu 1854-1885	(20) Sero Toru 1885-1897	(21) Kpe Sumera 1898-1901
(22) Sero Toru 1901-1915	(23) Sero Kwara 1915-1917	(24) Sabi Naina 1917-1924
(25) Sero Toru 1924-1928	(26) Kpe Gunu Kobagari	(27) Kpe Gunu Sabi Yerima
(28) Sero Kpera Mamadu 1928-1932	(29) Sero Gunu 1932-1938	(30) Kpe Lafia 1938-1957
(31) Sero Tasu 1957-1970	(32) Sero Tasu 1970-	(33)

Busa Kínano

Ó kína káakuno tóno kũ ní gɔrɔno dõro.

(1) Yerima Busa
(1730-1750)

(2) Kigera 1
(1750-1766)

(3) Jibrim
(1766-1791)

(4) Yerima Ibrahim
(1791-92)

(5) Kitoro
(1793-1835)

(6) Kisan Dogo
(1835-1843)

(7) Beraki
(1843-

44)

(8) Gezere
(1844-1862)

(9) Dantoro
(1862-1895)

(10) Kisan Dogo
(1895-1903)

(11) Kitoro Gani
(1903-15,1924-35)
died 1939

(12) Jibrim
(1916-1924)

(13) Mohamman Sani
(Woru Babaki)
(1935-1968)

(14) Musa Mohammed Kigera 111
(1968-2001)
born 1929, died 2001

(15) Isiaku
(2002-2003)
deposed

(16) Haliru Dantoro
(2004-

Barugu yā zī baaruu

Kaama Kínanɔ

Sero Bagidi (5th king of Nikki)

Kpee Gunu (6th king of Nikki)

Sero Toru Tokobu (12th king of Nikki) c 1600

Mora Bakaou (king of Beru 1600-1645)

Kakama (Nikki ki) Yaru Dazide Boroboko

Bani Yaru Tane Mora Dazide Sabi Agba (1)
(Danzi k í) 1775-1785

Mora Banikanide Mora Baragigi Mora Kato (2)
1785-1810

Yaru Iloride (4) Yerima Gane-Mora Amali (3)
1827-1830 1810-1827

Kimora (7) Kiyaru 1 (6) Sendo (5)
1851-84 1830-1851 1830

Mora Amali Dogo (8) Mora Banede (9) Mora Tasude 1 (10)
1884-1885 1885 1885-1912

Barayaru (11) Mashi (12) (Zabaruma)
1912-1915 1915-1916
died 1938 deposed

Yerima Kura (13) Haliry Kiyaaru (14)
1917-1921 1921-1954
died 1985

Kiyaru 111 (15) Tasude 11 (16)
1955-1973 1973- -

Gbere kınano

Founder: Malam Abdul Toga from Bamarubere compound

(1) Swazi

c.1715-1750

(2) Bani

c.1750-1790

(3) Garuba

1790-1809

(4) Kantama

1839-1846

(5) Lafia

1846-1850

(6) Tasude

(7) Garuba

1850-1869

(8) Bani

1869-1888

(9) Yakia

1888-1895

(10) Kantama

1895-1899

1902-1945 (reinstated)

(11) Garuba (Bani)

1899-1902

(12) Usman Lafia

1945-1946

|

(13) Amadu Aliu

1946-1958

(14) Alhasan Aliu

1959-1960

(15) Usman Tondi

1961-1989

|

(16) Ibrahim Amadu

1989-

Bibliography

- Bertho, Jacques. 1945. Rois d'origine étrangère, *Notes Africaines*, No. 28 Oct. pp. 7-8.
- Clapperton, Hugh. 1829. *Journal of a Second Expedition into the Interior of Africa*, Reprint. 1966. London.
- Crowder, Michael. 1968. *West Africa under Colonial Rule*, London: Hutchinson.
- Crowder, Michael. 1973. *Revolt in Busa, a study of British 'Native Administration' in Borgu 1902-1935*, London: Faber & Faber.
- Dunglas, Edward. 1952. The Bariba kingdom of Kouandé, in *France-Dahomey*, biweekly newspaper, Territoire du Dahomey, Bureau de l'information, issues 26, 29 March, 2, 5, 16, 23 April, 20, 24, 27 September, and 1, 4, 8, 11, 15 October.
- Faurité, René. 1987. *Le royaume de Busa de ses origines médiévales à 1935, étude sur le role de la chefferie traditionnelle*, Lyon
- Frobenius, Leo. 1913. *The Voice of Africa*, Berlin
- Hermon-Hodge, H. B. 1929. *A gazetteer of Ilorin Province*, London.
- Hiskett, Mervin. 1984. *The Development of Islam in West Africa*, London: Longman.
- Hogben, S. J. 1966. *The Emirates of Northern Nigeria*, London: Oxford University Press.
- Hogben, S. J. 1967. *Introduction to the History of the Islamic States of Northern Nigeria*, Ibadan: Oxford University Press.
- Isichei, Elizabeth. 1983. *A History of Nigeria*, London: Longman.
- Kake, Ibrahima Baba. 1982. *Combats for African History, Présence Africaine* p. 70.
- Lander, Richard. 1830. *Records of Captain Clapperton's Last Expedition to Africa with the Subsequent Adventures of the Author*, Reprint. (1967), London.
- Lander, Richard & John. 1838. *Journal of an expedition to explore the course and termination of the Niger*, 2 vols, London: Thomas Tegg.
- Law, R. C. C. 1977. *The Oyo Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Levtzion, Nehemia. 1968. *Muslims and chiefs in West Africa*, Oxford: Clarendon Press.
- Lombard, Jacques. 1965. *Structures de type féodal en Afrique Noire, Bariba du Dahomey*, Paris: Mouton.
- Matthews, A. B. 1950. The Kiswa Legend, *African Studies* IX/3 pp. 144-147.
- Meek, C. K. 1925. *The Northern Tribes of Nigeria*, London: Reprint 1971
- Mockler-Ferryman, Captain A. F. 1892. *Up the Niger*, London.
- Murdoch, G. P. 1959. *Africa, its peoples and their culture and history*, New York.
- Nicholson, W. E. 1926. Notes on some of the customs of the Busa and Kyenga tribes at Illo, *Journal of the African Society* 26/101 pp. 93-100.
- Palmer, H. R. 1928. *Sudanese Memoires*, Lagos: Government printer, reprinted. (1967) London: Frank Cass & Co.
- Perham, M. 1956. *Lugard: The years of adventure 1858-1898*, London: Collins.
- Stewart, Marjorie Helen. 1979. The role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan, *Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire*. I. F. A. N.) t. 41 April No 2 pp. 289-290.
- Stewart, Marjorie. 1993, *Borgu and its Kingdoms*, New York: Edwin Mellin Press.
- Temple, O. 1919, *Notes on the Tribes, Provinces, Emirates and States of the Northern Provinces of Nigeria*, Capetown: Argus Printing and Publishing Co Ltd.

Barugu yã zĩ baaruu

Welmers, W. E. 1971, *African Language Structures*, Berkeley: University of California Press.